

84, R. H. ROAD, MADRAS - 4.

The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XIX.

THE

NÎTI MAYÛKHA

(Sanskrit Text)

A TREATISE ON
RULES OF POLITY

BY

BHATTA NÎLAKANTHA

~~~~~  
EDITED BY

**J R. GHARPURE, B A , LL B , ( Honours in**

**Plender, High Court,**

*Fellow of the University of Bombay,*

*Principal Law College, Poona*

~~~~~  
First Edition.

~~~~~  
*( All rights reserved )*

~~~~~  
1925.

**Printed by O S Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,**

and

**Published by J R Gharpure, at the office of the Collections
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay**

RESEARCH INSTITUTE,
84, R.H. ROAD, MADRAS-4.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १९)

॥ श्री. ॥

महनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

5685

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी ए., एल्एल् बी.,
हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापक ।

इत्यनेन सशोधित प्रकाशितम् ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृता ।)

मोहमय्या ' सुबईवैभव ' मुद्रणालये ' चितामण सत्ताराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रित ,
' जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, हायकोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अय कोनविशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्था सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सप्त भट्ट-नीलकण्ठस्य मयूखा
आर्यदेशस्य पश्चिमभूमौ विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यता गताः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूखावेव निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-‘रानडे उपनामक-
बालशास्त्री’-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वशो वर्णितः । स च
तथैवात्र वर्ण्यते ।

“पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणारयग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वास्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिर
भगवन्त श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थाया तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवेत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
सतश्च क्रियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञात तथैव सर्वपृथिव्या देवो
ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्वाचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासाद निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं
महावर्चसमालोच्यस्तिकजना सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता
तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीय कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किञ्चाय यावत्तन्निर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षण जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवक्त्रकमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिषोपपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्यैव श्लोकौ—

श्रीमदक्षिणदेशेऽस्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वदिवख्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्र श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवज्रमौ ।

तत्सूनु रामकृष्णभट्टो रामैकशरणता यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्या निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रत यथार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्वस्तुलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मि-
न्पुस्तके विक्रमार्के सवत् १६२४ इत्यङ्कं लिखिता । पुस्तकान्तरे च

कविबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ
चतुर्दश्या विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्ग (१४५७) दर्शिता । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे
संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ
सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या
धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयारूपो
महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्या-
मेतन्निर्णयिते । तौ श्लोकौ यथा—

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वावनैकमतो
हसः स्वीययशःसिताह्वयमतेरासीद्विरूपाभिधः ।
वाग्देव्यागतमत्सरा त्रियमयं नित्यानुरक्तो मजन्
नो मुञ्चन्ननिमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

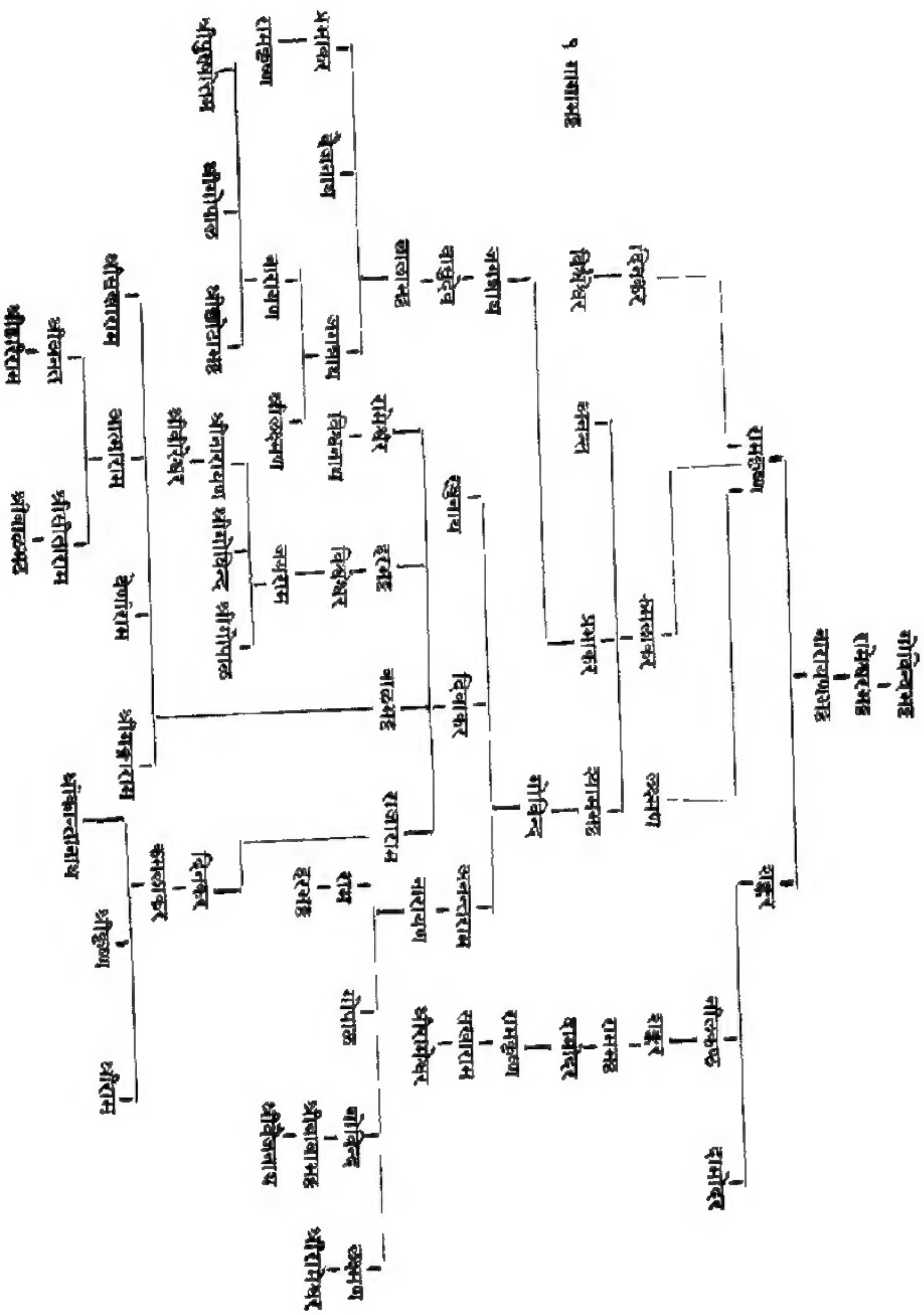
शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखा-
दीना द्वादशाना मयूखाना कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्थवृत्ता-
प्रदानिकप्रकरणावगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता वतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशाकर्ण-
नामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट-कमलाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टारख्यास्त्रयः पुत्रा
बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव काचि-
द्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति
नामान्तरम् । अनेन भट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो
ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा भाष्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिम-
श्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

वसुकृतुकृतुमूर्ति (१६६८) मतेऽङ्के नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पञ्चतिग्रन्था बहवः कृताः ।
लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमग्रेऽप्यस्मिन्कुले महामहा-
विद्यासस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिगन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रवर्शना-
याय वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रत वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमः श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

अथौक्यात्.

उपोद्घातः ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृत्या प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते । तद्यथा

अ—डेक्कन कॉलेज संग्रहात्प्राप्त १३४ अनुक्रमाकेन चिह्नितम्

ब— " " १३५ " "

क— " " २९७ " "

घ— " " २३३ " "

ङ— " " ८८ " "

च— " " २९५ " "

न—सप्तपुरात् श्रीमद्वालाचार्यगजेन्द्रमठकर इत्येतैः प्रेषित ।

र—मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीत प्राप्तम् ।

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमाकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारविवलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ , , "

क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ज्ञ—श्री वाराणस्या शिलाया मुद्रित ।

परमुपकृत नो धैरेतानि दत्तार्नाति श ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे

5685

THE RUFFO VAMSI DASIR
RESEARCH INSTITUTE,
84, R. H. ROAD, MADRAS-4

विषयानुक्रमणिका ।

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
मंगलाचरणम्	१	अभ्यासान्होम	१
विषयप्रस्ताव	१	उत्तरांगानि	१
राजशब्द	१	समृद्धिहोम	१
अभिषिक्तस्वधर्म (प्रजापालन)	१	सन्नतिहोम	१
अभिषेकविधि	१	उपस्तीर्यहोम	१
„ मृते राजानि	१	सुष्टकृतहोम	१
„ जीवति राजानि	१	प्रायश्चित्तहोम	१
अभिषेककालः	१	स्कन्धहोम	१
पौरदरी शान्ति	१	अस्मृतिहोम	१
अभिषेकदिनात् प्रावकृत्य	१	सन्धिहोम	१
अभिषेकदिनकृत्य	१	समानहोम	१०
पौरहितकृत्य	१	समावभागाहोम	१
शुभशकुना	१	प्रायश्चित्तादि	१
पचमृद	१	जज्ञोत्थापनम्	१
राज्ञे स्नपन	१	राज्ञोऽभिषेक	१
स्नपनमन्त्रा	१	गोदानादि	११
राज्ञो भद्रासने स्थापन	१	स्नानम्	१२
भद्रासनलक्षण	१	अभिषेकः	१
„ देवीपुराणोक्त	१	अश्वशान्ति	१३
„ वराहसंहितोक्त	१	तत्र मन्त्रा	१
विष्णुधर्मोत्तरोक्तो विधि	१	गजशान्तिमन्त्रा	१
पटललक्षणम्	१	शर्मवर्माविगण	१४-१७
„ देवीपुराणोक्त	१	आयुष्यगण	१८-१९
पटलधनान्तर कार्य	१	सर्वस्थगण	२०-२१
राज्ञोऽभिषेकविधि	१	स्वस्थयनगण	२२
„ गोपयबाह्यणोक्त	१	अभयगण	२३
राज्ञोऽभिषेकप्रयोग	१	अपराजितगण	२४
ऐश्वरी शान्ति	१	शर्मवर्मगण	२५-२६
भूमिस्नाननूपुरणादि	१	एतत्प्रयोगे अज्ञीत्युत्तरलोका	२६
अग्निमनिधापदनादि	१	दिक्काला	२६
स्नानम्	१	प्रजाध्यक्षा	१
इष्टाद्याहुतय	१	पिनर	१
स्वादिमन्त्रागानि	१	मातर	२७
	१	धर्मवर्त्म	१

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
कश्यपस्त्रिय	१	समाग राज्य	२२
पुलस्त्यपत्न्य	१	तत्र देशानामशा	२३
कालस्थ अवयवा	१	राज्ञो महिमा ...	२४
चतुर्दश मनव	१	राजगुण , तद्गुण च	२५
देवपाला	१	विनयप्रशंसा	२६
अगिरम	१	विषयेष्वनासक्ति	२७
विश्वेदेवा	१	पञ्चविषया	२८
रुद्रा	१	तेषां प्रभाव	२९
भृगव	१	॥ निंदा	३०
साध्या	१	सत्रषड्वय	३१
कश्यपा	२३-२८	विद्यानिरूपणम्	३२
मरुत	२८	आनृशस्य महिमा	३३
राधर्वा	२९	दंडलक्षणम्	३४
अप्सरसां गणा	२९	दंडमहिमा	३५
अप्सरस	२९	दंडनीतिलक्षणम्	३६
राक्षसा	२९	नभसगुणा	३७
राजद्रुदा	२९	॥ याज्ञवल्क्यास्ता	३८
निधय	२९	अष्टादश व्यननानि	३९
पिशाचानां जातय	२९	तत्र सप्त मृष्टमानि	४०
भूतपतेगणा	२९	मद्य दोषाधिक्यम्	४१
सुपर्णा	२९	पाने वर्जिते अपवाद	४२
स्कन्दप्रह्ला	२९	धूतदोषा	४३
नागा	२९	भृगयादोषा	४४
रत्नानि	२९	गुणेषु व्यस्रथा	४५
वाल्मीक्य	२९	अन्येऽपि गुणा	४६
दिग्धेनव	२९	पात्रापात्रदानम्	४७
मुनय	२९	औन्नदतथावन	४८
राजान	३०	श्मश्रुकम	४९
ओषधय	३०	पनांगादिश्रवणम्	५०
श्लोका	३०	दु स्वप्ना	५१
वर्षपरिता	३०	तच्छातय	५२
वेदा	३०	निबन्धादिदानम्	५३
चतुर्दशविंश	३०	लेख्यप्रकारम्	५४
देवपत्न्य	३१	नपतीनां पचयज्ञा ...	५५
पुण्याश्रमा	३१	सधिविप्रहादि	५६
तीर्थानि	३१	ममाप्रवेशानंतर कृत्य	५७
महानय	३१-३२		

विषयानुक्रमिका ।

३

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
ततो भोजनम्	३९	चतुर्विधोऽरि	"
अन्नपरीक्षा	"	सामाद्युपाया । याज्ञवल्क्योक्ता	"
अग्निमध्ये क्षेपणम्	"	अदृश्यदहन दृश्यदहन च निषिद्ध	"
द्रव्यविशेषेण परीक्षा	"	दण्डप्रकारा । व्यवस्था च	४५
विषदिग्गवस्तुपरीक्षा	"	अत पुरप्रवेश	"
विषदायिनां पुरुषाणां लक्षणम्	"	अत पुःशोषन	"
सर्पाद्यपद्रवनिरासार्थं उपाय	४०	आणां चरितम्	"
आभि स्पर्श	"	आर्यागमनम्	"
तत पुन प्रसाधनादि	"	अमात्य	४६
मृगया	"	राजपुत्र	"
सर्वलक्षणम्	"	राजपुत्राणां लक्षणम्	"
खड्गे शुभाशुभमण	"	दुरुक्त भति	"
खड्गादिसंस्कारा	"	अमात्यत्रैविध्य	"
मृगयाभेदा	४१	मन्त्रिण	४९
मृगयागुणा	"	तेषां संह्या गुणाश्च	"
जलमृगया	"	पुरोहितकृत्यम्	"
स्थलमृगया	"	कोश	४९
सायकृत्यम्	"	कोशव्यय	५०
विविक्ते मन्त्रछरणम्	"	कोशसंरक्षणं च	"
दण्डप्रणयम्	"	कृपणासक्तविषये	"
सेवकानां लक्षणम्	"	राष्ट्रम्	"
सेवककृत्यम्	४२	दुर्गकरणार्थं भू	५१
स्वामिकृत्यम्	"	निषिद्धभूमि	"
विरक्त स्वामिलक्षणम्	४३	पुरम्	"
साधिविग्रहादिपाहुण्यम्	"	दुर्गभेदा	"
सविनिरूपणम्	"	दुर्गगुणा	५२
सधेयासधेयाश्च	"	दुर्गप्रशमा	"
विग्रह	"	बलम्	"
विग्रहकरणानि	"	पुरुषछारप्राशस्त्यम्	५३
कनव्याप्तव्यविग्रहौ	"	चतुर्विध बल	"
विग्रहशमन कार्य	४५	तदभेदा	"
यान	"	तलक्षणानि	"
तत्कालम्	"	श्रेणीबलम्	"
सन्देश	"	मित्रबलम्	"
आसनम्	"	अरिमेन्वम्	"
द्वैतीभाव	"	आटविकम्	"
आश्रय	"	बलस्य चतुर्गता	"
द्वारक्षराजमहलम्	४६		

विषय	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
गजा	..	अनिष्टफलानि	..
तच्छृणानि	..	प्राणिशकुना	५९
परिमाणम्	..	देशविशेषे विशेष	..
गजप्रासस्त्य	..	अप्राणिशकुना	६०
शुभाशुभफल	..	स्कधावास्थलम् ।	..
गजबधनभूमय	..	स्कधावारम् ।	..
स्तभानां परिणाद	..	सेनापति ।	६१
बधनरजव	..	व्यूहभेदाः ।	..
बधनाथ वृक्षाः	..	तेषां रचना	..
स्तभमानम्	..	कूटयुद्ध	६२
अश्वलक्षणम्	..	धर्मराज	..
इष्टानिष्टम्	..	हननाहननविदेशः ।	..
इष्टानिष्टचेष्टितानि	..	योधान् प्रत्युपदेश	६३
हेयिनपरीक्षा	..	युद्धे मरणम्	६४
अभियोऽयनूपा	..	तन्माहिमा	..
भेदकरणम्	..	पलायन दोषा	६५
दूतप्रेषणम्	..	अवध्या	..
तत्रैविध्यम्	..	निग्रह	..
दूतकर्म	..	क्रीडा	६६
चरा	..	शुद्धिबलक्रीडावर्णनम्	..
चरभेदा	..	अश्वस्य चतुःषष्टिपदगमनप्रकारा	६७
योधस्वरूपम्	..	सिंहलद्वीपराशाक्त	..
प्रयाणे शकुनाः	..	शकरभक्षेक	..
दर्शनशकुना	..	नालकठमद्योक्त	..

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीहरिः शरणम् ।

देवैर्विरक्ष संघनामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपास्महे ॥ १ ॥

विरोधिभार्गद्वयदर्शनार्थं देवा बभूवात्र परः पुमान्य ।

श्रीशकरो महु इहैकरूपो भीमासकाद्वैतमुरीचकार ॥ २ ॥

पितृसौहित्वसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽथ तत्सुतः । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृता ॥ ३ ॥ ५

तत्र राजशब्दः क्षत्रियमात्रे शक्यो न राज्ययोगिनि । अमिषेकोत्तरमाविराज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिञ्चेदित्यादेः शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावादिति निरणायकवेष्ट्याभि-
करणे । तस्य च विधिवदभिषिक्तस्य प्रजापालनं धर्म इत्याह मनु (७२)

“ ब्राह्म प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेषु यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्षणं ॥ ”

ब्राह्मसंस्कारो ब्राह्मणैः कृतोऽभिषेकः । अमिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्सरे ॥ १०

“ इति समृतसभारो राज्ञः सावत्सरस्ततः । कालेऽभिषेचनं कुर्यात्त कालं कथयामि ते ॥ ”

सावत्सरो ज्योतिर्वित् । “ मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥

“ तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः । घोषयित्वा जयं चास्य सावत्सरपुरोहितौ ” ॥

“ अन्यासनोपविष्टस्य दर्शयेता जैन शनैः ॥

“ स सत्त्वयित्वा तु जनं मुक्त्वा बधनगास्ततः । अभयं घोषयित्वा तु कालाकाक्षी ततो मवेत् ॥ ” १५

अत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्षपस्तानाद्यमयघोषाते कृतेऽन्यासनस्य

प्रजापालयन्नाभिषेककालमार्कक्षेत् । प्राप्तकाले चात्मानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजनि जीवत्येव

कारणातरादन्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षां समाकृत्वा काल एवाभिषेकं कार्यं । तमेव कालमाह

“ नामिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गवे । न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ॥ ”

प्रवृष्यो विशेषतो निषेधोऽज्ञातौ तद्भिन्नविष्णुशयनकालाभ्यनुज्ञानार्थः । २०

“ नै” च भौमदिने राम चतुर्थ्या च तथैव च । नवम्या नामिषेक्तव्यश्चतुर्दश्या च भार्गवः ॥

“ भुवाणि वैष्णवः शाकं दक्षपुष्पौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यन्त मूढपालाभिषेचने ॥ ”

वैष्णवः भवणः । शाकं ज्येष्ठा । दासमश्विनी ।

१ र-श्रीहरि, ह-श्रीहरिशरणम्, टनईयरअड-शरण, ख-नर्मदायै नमः । शरर्ष देवर्षि-० । २ एत-
च्छ्लोकत्रय क्ष-पुस्तके नास्ति । तत्र चतुर्दशश्लोका यदापूर्वं दत्ता । चतुर्दशम-श्लोकानन्तरं ‘ तत्र राजशब्दः ’
इति प्रस्तावः । ३ अनरईकचयटकब-र्ष । ४ कब-इहेकरूपो । ५ कचअवनययईट-सौदित्य । ६ क
धुना ब्रूते । ७ घअनटईय-शास्त्रप्रयोगस्य ८ कचअवनटईयवर-ब्रह्मसंस्कारो । ९ कचअनटईय-नु,
षड-तु । १० वनघष-स्नापन । ११ घअवनटईय-तै । १२ कचईयटर-वन, व-जनै । १३ घवन-घोषान्ते
न्यासनस्य । १४ ख-कल्पित् । १५ अरई-प्रतीक्षां समाकृत्वा, टय-क्षणं प्रकृत्वा, नघ-क्षणं, व-क्षणं
नमस्कृत्या । १६ अवनकचटयई-प्रवृष्यो । १७ अवनघटयई-जय

- “ कार्यो पौरवरी शाति, प्रागेवास्थ पुरोषसा ” । पौरवरी ऐंद्री । सा च वक्ष्यते ।
 “ प्राप्तेऽभिषेकदिवसे सोपवास, पुरोहितः । सितमाल्योपवीतश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ वेदिमुखिस्थ मन्त्रेण हुत्वा च विधिवत्तत । शर्मवर्ममण चैव तथा स्वस्त्ययनं गण ॥
 “ आयुष्यमभय चैव तथैव चापराजितम् ” । एते पचगणा अग्रे वक्ष्यन्ते ।
 ५ “ सपातवत कलश तथा कुर्याच्च काचनम् ।
 “ वन्हेर्दक्षिणपार्श्वस्थ श्वेतचदनभूषितः । श्वेतानुलेपन स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ आसनस्थं सुख पश्येन्निमित्तानि हुताशने ।
 “ पश्येयुरन्ये च तथा नृसिंहा दैवज्ञवाक्य निपुण च भूय ।
 “ सावत्सरस्याथ सदस्यमुख्यः सदस्यमुख्यस्यैव पुरोहितश्च ॥
 १० “ प्रदक्षिणावर्त्तशिसास्तदा जाबूनदग्रभ । रथोक्तेष्वनिर्वोषो विधूमश्च हुताशनः ॥
 “ अनुलोमा सुगन्धश्च स्वस्तिकाकागसन्निभ । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नद्यावर्त्तनिभस्तथा ॥
 स्वस्तिकं वर्द्धमान । नद्यावर्त्ता राजगृहभेदा ।
 “ प्रसन्नाचिर्महाज्वाल स्फुलिगरहितं हि स । स्पाहावसाने ज्वलन स्वयदेवमुख हवि ॥
 “ यदा भुक्ते महामाग तदा राज्ञा हित वदेत् । हविषश्च यदा वन्हौ न स्याच्छिमिशिमायित । ”
 १५ शब्दानुकरणमात्रमेतत् ।
 “ न वजेयुश्च मध्येन मार्ज्यामृगपक्षिणं । पिपीलिकाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जय नृपे ॥
 “ अमहारादिलाभे तु वन्हे राज्ञो जय वदेत् । तथैव च जय ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यर्दाहिनि ॥
 “ स्नान समारभेद्राज्ञो होमकाले पुरोहितः । आदौ तु स्वेच्छया स्नात पुनर्कर्मिः समारमेत् ॥ ”
 ऋच प्रयोगे वक्ष्यते । पुनर्मूर्द्धिगिति क्वचित्पाठः ।
 २० “ पर्वताग्रमृदा तावन्मूर्द्धान् शोधयेन्नृपः । बल्मीकाग्रमृदा कर्णा वदन केशवाल्यात् ॥
 “ इद्रालयमृदा ग्रीवा हृदय तु नृपाजिगत् । करिदतो मृतमृदा दक्षिण तु तथा भुज ॥
 “ सरोमृदा तथा पृष्ठ उदर सगमन्मृदा । नर्दाकृठद्वयमृदा पार्श्वौ सशोधयेत्तथा ॥
 “ वक्ष्याद्वारमृदा राज्ञ कटिश्चाव विधीयते । गजस्थानात्तथवोरु गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
 “ अश्वस्थानात्तथा जघ राज्ञ मञ्जोभयेद् वुव । रथचक्रोद्धतमृदा तथैव चरणद्वय ॥
 २५ तथैव च करद्वयमिति क्वचित्पाठः । ‘ मृत्पूत स्ननीय, स्यात्पचगव्यजलेन तु ।
 “ ततो भद्रासनगत मुग्धामात्यचतुष्टय । बलप्रधान भूपालमभिषिक्तव्याविधि ।
 “ पूर्वतो हेमकुमेन घृणपूणन वाडव ” ॥ वाडवो विप्रः । “ दक्षिणे क्षोरपूर्णं रौप्यकुमेन क्षत्रिय ” ॥
 “ दध्ना च ताम्रकुमेन वैश्यः पश्चिमतो द्विज । माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ॥
 माहेय गोशृगपुच्छसवधि ।
 ३० “ ततोऽभिषेक नृपत बद्धचप्रदरो द्विज । कौबेर्या मधुना राम छदोगोऽथ कुशोदकेः ॥
 “ सपातवत कलश तथार्हत्य पुरोहितः । विधाय वन्हिरक्षा तु सदस्येषु यथाविधि ॥

१ वज्रघरअ-उयातवन । २ करअद्वयट-स्था, घ-व-न-स्था । ३ क्ष-अटयअवनघक-उदास्य मुख्या पुरोहितश्च, ई-अदास्यमुख्याश्च पुरोहितश्च । ४ अकघईय-हित, वनईटय हित । ५ व-न-गा, घरअटय-राधा । ६ कमअरत-व-क्ष-र-अद्विनि । ७ ई-माद्विने । ८ कघअवटय-इत्य ।

चन्दिं रक्षध्वमिति प्रेभ्येत्यर्थः ।

“ राजसूयाभिषेके तु ये मन्त्राः परिकीर्तिताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥
ते च मन्त्रा प्रयोगे ज्ञेयाः ।

“ ततः पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलं तदैव तु । विभूषितं तु राजानं संस्थितं भद्रं आसने ॥ ”

भद्रासनलक्षणं देवीपुराणे

५

“ हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरिवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्द्धं हस्तसमुच्छ्रितम् ॥

“ सपादहस्तमानं च राज्ञो मातुलिकातरात् ॥ ”

वराहसंहितायां

“ त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोद्धयुक्तश्च । मातुलिकानंतरजित्समस्तं राज्यार्थिना शुभम् ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे

१०

“ शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिचेत् धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥

“ या ओषधीरोषधिमि श्रुताभिः सुसमाहितः । रथे तिष्ठेति गर्वैश्च आवृण्वन् ब्राह्मणेति च ॥

“ बीजैः पुष्पैस्तथासीनं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव पात्रेण फलैस्तमाभिषेचयेत् ॥

“ आशुं शिश्नान् इत्येव सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरः सदेति कुशाद्वि परिमार्जयेत् ॥

“ ऋग्वेदवित्ततो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्द्ध्ना च तथा कटं गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ॥

१५

“ ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा । शूद्राश्चावरमुखाश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ॥

“ नादेयैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः । चतुःसागरजैर्लभादलाने दिशःकल्पितैः ॥

“ गगायपुनयोश्चैव निर्झरैश्च तथाऽद्रिजैः । छत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिच्चामरपाणयः ॥

“ अम्बा-यमुख्यास्तत्कालं केचिद्वेत्रघरास्तथा ॥

“ शस्त्रभेरीतिनादेन घादिना निस्त्रेनेन च । गीतवादित्रधोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥

२०

“ राजानमाभिषिचेयुः समेत्य संहिता जनाः । सर्वलोकामिषिक्तस्य समिधजलसयुतं ॥

“ सर्वेष्वधिगुतं पुण्यं सर्वगन्धयुतं तथा । रत्नबीजसमायुक्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥

“ पूजितं सितमूर्त्रेण वेष्टितं घीवनेन च । श्वेदवस्त्रावर्कातश्च संवीतं शुचिभूषितं ॥ ”

वस्त्रावकर्त्तव्येति कचित्पाठः । बिल्वपत्रकुशादिपुष्पकमलाद्याकारस्तथा कर्तितवस्त्रैरिति तदर्थः ॥

“ क्षीरवृक्षलनाञ्जनं सुदृढं काचनं नवम् । आदाय कलशं राज्ञः स्वयं सावत्सरस्तदा ।

२५

“ मन्त्रावसाने कलशं दद्याद्भृगुकुलोद्बुधम् ॥ मन्त्रा अशीत्युत्तरं शतं वक्ष्यते सुरास्त्वामित्याद्याः ।

व्यादभिषिचेत् ।

“ ततः पश्येन्मुखं राजा दर्पणं वाऽथ सर्पिणि । सोष्णीषं सितवस्त्रं च मङ्गलालम्बनं ततः ॥

“ ततः सपूजयेद्विष्णुं ब्राह्मणाश्च समर्चयेत् । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सावत्सरपुरोहितौ ॥

“ मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य स दैववित् । पट्टवधं प्रकुर्वीत ततस्तस्य च वसनम् ॥ ”

३०

पट्टलक्षणं तु देवीपुराणे

“ सर्वस्नानमलकारं रोचनाख्यं च पट्टकम् । वृन्तया त्र्यगुलमगुल्याषड्त्रिंशद्भुजावधि ॥

“ वृत्त वा चतुरस्र वा पञ्चकत्रिकगर्भित । वत्सेशपद्मपत्त्येभगोस्वस्तिकविनावके ॥

“ श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुमान्वितम् ” अष्टगुल । सप्तागुल एकागुल्या सहितमष्टागुलमित्यर्थः ।

तत आषट्त्रिंशदगुल सप्तसप्तागुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पञ्चदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्षट्त्रिंश-
अगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्याद्धेन मध्ये विस्तारः । तद्धेनातयोः । स च वृत्तायतश्चतुरस्रायतो वा ।

५ पञ्चकत्रिक पञ्चत्रय । वत्स श्रीवत्स । ईश शिव । इमगौवृषदेहं गर्जमुखं । वराहेभोऽप्येव ।
केवलयोगजवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । वाराह्यामपि मध्यविस्तारमुक्त्वा

“ सर्वे द्विगुणायामा मध्याद्धेन पार्श्वविस्तारा । सर्वे विशुद्धकाचनविनिर्मिता श्रेयसो वृद्धयै ॥

“ पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजराजमहिष्यो । एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विनाशिसया ॥

विश्वकर्माऽपि

१० “ व्याघ्रव्यालगर्जा सिंहा अश्वोष्टौ महिषो वृष । भूषणेषु त्यजेदष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवित ॥

“ क्नेचरा जलचराः कुमिकीटपतङ्गका । न तानाभगणे कुर्याद्यदीच्छेद्दीर्घजीवित चिर ॥ ”

एव पट्टब्रह्मानतर कार्यमुक्त विष्णुधर्मोत्तरे

“ ततः स बद्धमुकुट काले पूर्व मयोदिते । पराद्धर्चास्तरणोपेत मचे बद्धोत्तरच्छदे ॥

“ ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण सोपवेश्य पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूद्वह ॥

१५ “ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः पर ” । वृषदंशो मार्जार । द्वीपी द्वीपातरगतो व्याघ्र
इति तातचरणा । तरक्षुरिति केचित् । “ तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥

“ अमात्याश्च ततः पौराणैगमाभ्यापणेश्वराश्च । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ॥

“ ततोऽप्रहारवस्त्रेभतुरंगकनकोत्तमैः । गोजाविगृहदानैश्च सावत्सरपुरोहितौ ॥

“ पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽभिषेचित ॥

२० “ ततः सदस्यान्सपूज्य सावत्सरपुरोधसः । ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ॥

“ गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकाचनगोरसैः । मोदकैः श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुर्वतः ॥

“ मङ्गलालमन कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः । वन्दि प्रदक्षिणीकृत्य अणिपत्य तथा गुरुतः ॥

“ पृष्ठतो वृषमालभ्य गां सवत्सा च पार्थिव । पूजयित्वा तु तुरगं भञ्जितं चाभिषेचित ॥

“ तमारुह्य ततो नागं पूजयेद्वाभिषेचित । भञ्जितं दक्षिणे कर्णे स्वयं दैर्घ्यविदा ततः ॥

२५ “ आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् । मुख्याभ्यास्य ससामतैः सावत्सरपुरोहितैः ॥

“ सहितं कुजराकूटैरभिगच्छेच्च देवता । तासां सपूजनं कृत्वा नगरं याति वेष्टित ॥

“ प्रविश्यात्तर्गुहं राजा प्रहृष्टनरवाहन । दानमानादिसत्कारैर्गृणीयात्प्रकृतीस्ततः ॥

“ सपूजनास्ताश्च विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्थान्मुदितो महात्मा ।

“ विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्वा तु धार्त्रीं वरुणं विदध्यादिति ” ॥

३० संक्षेपस्तु गोपथब्राह्मणे “ अथ राज्ञोऽभिषेकविधिः व्याख्यास्यामो विल्वप्रभृती-
न्सभारान्समृत्य षोडश कलशान् षोडश विल्वानि वल्मीकस्य च मृत्तिका सर्वाङ्गं सर्वरसान्सर्व-
बीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो धृन्मयास्तान् हृदे सरसि वोर्ध्व-
स्रुतो नामैनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुम्भे विल्वमेकैकं दद्यात्सर्वाङ्गं सर्व-

रसान्सर्वबीजानि च प्रक्षिप्योमयैरपराजितैरायुधैः स्वस्त्यधने सौवर्णेषु सपातान्सप्राप्यै सं-
सिक्तीयेष्व राजतेषु मेघज्यदैरहोमुचैस्ताम्रेषु सवेससवर्ग्याभ्यातातीयेः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु
ततस्तान् कलशान् गृहीत्वा स्तौत्रियै पवित्रियैरभिष्टुये राजानमभिषिचेत् । भूमिमिन्द्रिय च वर्द्धय
क्षत्रिय म इति सिंहासनमारूढमभिमन्त्रयेत् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राश्रीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्दो-
सहस्र सदस्वेभ्य कर्त्रे ग्रामवर विपुल यज्ञः प्राप्नोति भुक्ते घरा जितशत्रु सदा मवेदिति ॥ ५
अत्र तडुलादि यदुप्त न प्ररोहति । बीजं प्ररोहार्हं बीजादि । ऊर्ध्वं सुक् पुत्वं येषां ते ऊर्ध्वसुत ।
नामैनाम अभयापराजिताया मन्त्रा प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने अयस्यो ग्राह्या कर्षिजल-
न्यायात् । संवर्त्तसवेशप्राणसूक्तेष्वेकैक एवेति तात्पर्यम् ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वर्राजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदा सावत्सरपुरोहितौ त नित्यज्ञानप्रकारेण १०
तिलसर्षपै सन्नाप्य राष्ट्रेऽथ राजेति तस्य जयमुद्घोष्य पूर्वर्राजासनादासनातर उपवेश्य सज्यादिकं
नगरजनाश्च दर्शयेत् । राजा च तान्सत्कृत्य कारागृहनिगाडबद्धान् मुक्त्वाऽभय दत्त्वा तदासनस्थ
एव राज्यं कुर्वन्कालं प्रतीक्षेत । प्राप्ते चाभिषेककाले आत्मानमभिषेचयेत् ।

पूर्वस्मिर्राजनि जीवति कारणातरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षातो विधिः । किं त्वभिषेक-
कालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनात्पूर्वमेव कस्मिंश्चित्तुभादिने पुरोधा ऐन्द्रीं शान्तिं कुर्यात् । सा चैव । १५

अथैन्द्री शान्ति

पुरोधा सुदिने मासपक्षावुत्थिरूप्य करिष्यमाणराज्याभिषेकामतया ऐन्द्रीशान्तिं करिष्ये इति सकल्प्य
गणेशपूजास्वास्तिवाचनात्सम्बरणानि कूडलागुलीयकवासआदिभिस्तत्पञ्चा च कुर्यात् । ततः
अव्यसश्च व्यसश्च विलबिष्यामि मायया । ताभ्यामुद्भूतय वेदमथ कर्माणि कृण्वहे । प्रयच्छ
परशु त्वरया हरोष महिष त इति द्वात्र गृण्हाति । ओषधीर्द्वातुपवंमिति मूलादुपरि बर्हिर्लुनाति । २०
ॐ श्रीधमस्ते मूयै वर्षाणि शरद्धेमत्त शिशिरो वसत । ऋतवस्तविहिताहापनीरहोरात्रे
पृथिवी नो दुहानमिति भुवमपस्थाय । विमिमीध्व पयस्वतो वृताचीं देवान्य धेनुरपस्पृशेय ।
इदं सोमे पितुरक्षेमा अग्निं प्रस्तौतु विमृधो नृदस्वोति द्वादशागुला शुभीसमिधमनुमन्त्रयते ।
अथ वेदिः । सा च-षट्समिदायता पर्वपश्चिमयो । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्विस्तारा पूर्व-
पश्चिमयो प्रत्येक समिद्वयं त्यक्त्वा मध्यभागे दक्षिणात्तरयो प्रत्येकमर्द्धसमिध्यागेन २५
समिधयविस्तारागे सनमनक्रमेण सार्द्धसमिधयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमत्त समिधयं
पूर्वतः समिन्नात्र त्यक्त्वा समिधयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुडात्मिका स्थडिलात्मिका
या । उत्तरवेदितः प्राच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मितैव भूमिस्तिष्ठति । ततः
ईशानकोणात्प्रदक्षिणक्रमेण बालुकया तूष्णीं महावदि सामरेसा कुर्यात् । ततः ॐ बृहस्पते

१ इ मेषज्यवे । २ रई पुयैः, कचनबदयट-दुयै । ३ कचबटयअनरई-तत्र । ४ कचन-
अवयरईक्षटय-पूर्वमेकस्मिन्नुभादिने । ५ अचकचनर-दा । ६ च-मि । ७ इ-या ।

- परिगृहाण वेदिं सुगावो देवा सदनानि सतु । अस्या बहिं प्रथता साध्वतरहिंसाण पृथिवी देवी देव्यस्तु' इति रेखा त्रिरनुमन्त्रयेत् । ततः प्रथम महावेदिमध्ये । 'अधीरास्ते भूमे वर्षाणि शस्त्रेभ्यः शिशिरो वसत । ऋतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाना । यत्ते भूमे विखनानि क्षिप्रं तदपि रोहतु । मा ते मर्मविमृश्वरिमा ते हृदयमर्पिष' इति भूमिस्वनन । ततः-
- ५ 'ॐ यच्च ऊन तच्च आपूरयाति प्रजापति प्रथमजा ऋतस्येति' खनितपूरण । ततः 'ॐ त्वमस्या वपनीजनानामदितिः कामदुधापप्रधानेति' वालुकाभिर्महावोदिं पूरयाति । पुनः कुडात्मिका स्थळिलात्मिका चोत्तरवेदिं परिमाय पूर्ववदेखा कृत्वा 'बृहस्पते परिगृहाणेति' मन्त्रेण त्रीन्वारान्स-
स्पृश्य पूर्ववदनुमन्त्रयेत् । ततः 'असबाध बध्यतो मानवाना यस्या उद्धत प्रवत सम बहु नानावीर्या अश्वधीर्या विभार्ति पृथिवी नः प्रथता रात्र्यता नः' इत्युत्तरवेद्या वालुका विस्तारयति ।
- १० ततो 'यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कुष्ठं चतुर्भुवः । या विभार्ति बहुवा प्राणदेजस्सा नो भूमिर्गर्भेऽप्यन्ये दधात्विति' वालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रा करोति । ततो 'देवस्य त्वा सन्वितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूणो हस्ताभ्यां प्रसूत प्रगित्वा परिगृह्णामी'त्यनेन लेखनीं गृण्हाति । ततः 'इन्द्र सीता निगृण्हातु ता पृषाऽभिरक्षतु । सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरा समामि'त्युत्तरवेद्या आग्नेयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखा कृत्वा पुनरप्याग्नेयकोणादारभ्य ईशान-
१५ कोणपर्यन्तं पूर्वतः उद्धिरय तन्मध्येऽपि पूर्वग्रास्तिस्त्रो लेखा करोति । अथ तस्या ब्रीहियवौ तूष्णीं विकीर्य 'वेषेण भूमि पृथिवी वृता वृता । सा ना दधातु भद्रया श्रिये वामनि' इत्यनेन सम्प्रोक्ष्य 'ॐ यस्यामन्नं ब्रीहियवौ यस्या इमा पचकुष्ठं । भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमे-
घसे' इति भुव नत्वा 'ॐ त्वामग्ने भगवो निवत्तामागिरसः सदनश्रेय एव हि । विश्वकर्मा पुर एतु प्रजान विष्ठथ पथानमनु ते दिशास्ते । भद्रं पथामनुते
२० दिशामः । श्रेय पथामनु ते दिशामः । स्वस्ति पथामनु ते दिशामः' इत्याग्निसानि ग्राह्यन् । ततो 'भद्रा भव श्रेयो भव स्वस्यो भवेति' ब्रीहियवौ कास्यादिपात्रस्थ एवाग्नौ प्रक्षिप्य 'ॐ विश्वमरा वसुधीनी प्रतिष्ठा हिर वक्षा जमतो निवेशनी । वैश्वानर विभ्रनी भूमिरग्निर्मिद्वरुषमा ह्यविणे नो दधात्विति'त्युत्तरवेद्यामग्निं स्थापयति । 'भमाग्ने वर्चा वि हवेष्टस्तु वयस्त्वेधानास्तन्व पुषेम् । मत्स्य नमंता प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽव्यक्षेण पूरना जयमेति' समिन्त्रय जुहुयात् । एव ऋतग्रहणात्
२५ कृत्वा 'तेन त्वा ऋतपतः' इत्येका समिध स्वाहाकारवर्जं हुत्वाऽग्नेरीशानभागे सौवर्गं रोप्य ताग्र वा जलपूर्णं गन्धसर्वोषधिदूर्वापचपल्लवपचत्वक्पचगठ्यपचामृतसप्तमृत्सिकापुष्पफलपचामसुवर्णं शकलवासोयुतं कलशमक्षनेषु संस्थाप्य तदुपरि अग्ने पुरस्ताद्गोचरमात्र गोमयेनोपलिप्य तदहतेनो-
दग्दशेन वाससा सञ्चाय तदुपर्यष्टेऽल पद्ममालिल्य तत्र वा पलनदूर्ध्वतदूर्ध्वसुवर्णनिर्मित-
मिद्वं संस्थाप्य राजोपचारैः पूजयेत् । तत्रेमा आप इति ह्यनः । मधुपर्ककुडलागुलीयकाया-
३० भरणछत्रचामरध्वजपताकादीन्वर्षयेत् । त्रातारमिद्वमिति पुष्पांजलि । ततस्तूष्णीं पवित्रे कृत्वा विष्णोर्मनसा पूते इति प्रथमं पवित्राभ्यामिधमप्रोक्षणं विष्णोर्मनसा पूतमसीनि द्वितीयम् ।

देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वाछिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुतोत्पुनामीति तृतीय ।
चतुर्थं तूर्णी । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनेधसनिधायन । अथेधमादाय ॐ अग्निर्मूया-
मोषधीष्वग्निमापो विप्रत्याग्निरश्मसु । अग्निरतः पुरुषेषु गोष्वेभ्यश्च । ॥ १ ॥ अग्निर्देव्य आपतत्यग्ने
देवस्योर्वतरिक्ष । अग्निमर्त्तास इधते हव्यवाह घृतप्रिय ॥ २ ॥ अग्निवासा* पुथिव्यसित-
ज्ञोस्त्विषीमत सीशितमाकुणोतु । भूम्या देवेभ्यो ददति यज्ञ हव्यमरकृत । भूम्या मनुष्या जीवति ५
स्वयं यात्रेण मर्त्या । सा नो भूमि प्राणमायुर्दधातु जरदष्टि पृथिवीमाकुणोतु ॥ ३ ॥
एतमिधं समाहित जुषाणो अग्ने प्रतिहर्यहोमै । तस्मिन्विधेम सुमतिं स्वस्तिं प्रजा चक्षुः पशून्
समिद्धे जातवेदसि ब्रह्मणः ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयातमग्ने युनाजिम त्वा ब्रह्मण त्वा
देव्येन । दीदित्यस्मभ्यं द्रविणेह मद्रं प्रेम वोचोहविद्धा देवतासु ॥ ५ ॥ एमि पंचमिर्मत्रै
र्जुहोति । ततः त्वं भूमिमन्वेष्योजसा त्वं वेद्यां सीदासि चारुध्वरे । त्वा पवित्रमृषयो भरतः १०
स्त्व पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हि प्रोक्षण । ततः ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु
देवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासनं निदधाति । ततोऽस्मिन्कर्मणि त्वं भूपते भुवनपते भुवा पते
महतो भूतस्य पते ब्रह्माण त्वा वृणीमहे इति वरणमत्र ब्रह्माणमादिश्य कर्ता पठति । ततः
अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं भुवा पतिरहं महतो भूतस्य पतिस्तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे
वाग्मायत्री गायत्र्युष्णिह उष्णिगनुष्टुभे अनुष्टुब्बहृत्यै बृहती पक्तये पक्तिस्त्रिष्टुमे त्रिजष्टुगत्यै जगती १५
प्रजापतये प्रजापति विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॐ भूर्भुवः स्वर्ज्जनदो इति ब्रह्मा जपति । ततः ॐ अहं
दैधिषव्योदतास्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीदयोस्मत्पाकतर इति ब्रह्मा स्वासनमन्वीक्षते । ॐ निरस्तः
परावसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयद्विष्म इति ब्रह्मासनादक्षिणे तृणं
निरस्यति । अथासनमालभ्य जपति इदमहमवीवसोः सद्ने सीताम्भृतस्य सद्ने सीदामि सत्यस्य
सद्ने सीदामीष्टस्य सद्ने सीदामि पूर्वस्य सद्ने सीदामि मामृषदेवबर्हिः स्वासस्थत्वाध्यासदेय २०
तूर्णमृदमनमिक्षोके विमृग्वरीं पृथिवीमावदामि क्षमा भूमि ब्रह्मणा वावृधाना । उर्जं पुष्टिं
विभ्रतीमन्नमाम घृतं त्वाभिनिषीद्वे भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्म-
सदनं आशिष्यते बृहस्पते यज्ञ गोपाय । ततः य उद्धत उविषतः शक्य यातम यावापृथिवी
या न इति यावापृथिव्यौ समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादाय स्तृणानि त्रीन्वारानाग्नेये त्रीन्
दक्षिणतः त्रीन्पश्चिमाया सकलास्त्रीन् वायव्ये पूर्वतो मूलानि छादयस्त्रीनुत्तरतस्त्रीनीशाने यत्र २५
समागच्छति तद्दक्षिणोत्तरं करोति । इति माष्यम् । ब्रह्मा च पति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रक्षिषा परिस्तृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्तं
पक्तित्रयं पूर्वाग्रान् दर्भानास्तृणाति । एव प्रथमास्तृतदर्भाग्र्याच्छादितमूलानुत्तरतो दर्भानास्तीर्य
निर्ऋतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पक्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्तं तथैव निर्ऋतिकोणादारभ्य वायव्य-
पर्यन्तं तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागैशानपर्यन्तं परिस्तीर्य चरम ईशानपरिस्तीर्णदर्भाग्रान् ३०
प्रथमतः ईशानपरिस्तृतदर्भाग्र्याणां अथ स्थापयेत् । ततः हविषा त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भा-
भ्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमध्ये काश्चिदर्भानादाय तान्स्वासने समास्तयि ॐ हदैधिषव्य
इत्येतेन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृणं निरस्यति । आसनमालभ्य इदमहमित्यादि
जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्र सक्षस्य घीमहि ।

- ध्रुवदूर्णं दिवे दिवे हतार भंगुरावतः ॥ इति उपद्वत इत्यादिना यावापृथिव्यौ समीक्षते । ॐ यथाग्ने ब्रह्मणस्पति सत्यधर्मा अदीर्घरहेवस्य सवितुः सव इत्युदपात्रमग्नेरुचरत स्थापयति । तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृत वसाना हिरण्यवर्णा अनवच स्वर्गाः । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा सपातभागान्हविषो जुषता । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः समुद्रादिवमुद्वहतु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिक्सृष्टिव्याः श्रियमावहतु ॥ अनेन मन्त्रेणोदपात्रे उदकं क्षिपति । विहीनपूतमाज्यमग्नावधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुर वयं विप्र सहस्य धीमहि । ध्रुवदूर्णं दिवे दिवे हतार भंगुरावत इति त्रिः पर्यग्निकृत्वा उदगुद्वास्य पश्चाद्भोगेरासाय पवित्राभ्यामुत्पुनाति । तता धर्मत्रयेण सुवसमाजन । ततो निष्टत रक्षोनिष्टता अरातयः इति सुवसतपन । अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दत्त बहस्पते । त त्वाऽह सुवमाददे देवाना हव्यवाहनं ।
- १० अयं स्रवो निदधाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजागतेन । सर्वयज्ञस्य ममनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति । सुवामिमत्रण । तत सस्कृतमेव घृतस्ववामभागेऽग्ने पश्चात्स्थापिताज्यधानीनामकपात्रातरे सुवेण कुर्यात् 'ॐ भू श भूत्यै त्वा गृह्णे भृतये' इति प्रथम गृह्णाति । ॐ भुवः श पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीय । ॐ स्व श त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीय । ॐ जन श त्वा गृह्णे परिमितपोषायेति चतुर्थ । तत सुवेण तत् घृतं जुहुयात् । अग्नावग्निश्चरति
- १५ प्रविष्ट ऋषीणा पुत्रो अभिशस्ति पाउ । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमिमा देवाना मिथुया कर्म भाग स्वाहा । हृदा पूत मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्व हव्य स्वाहा । पुरस्ताद्युक्तो वह जातेवेदोमे विद्धि कियमाण यथेद । त्वं मिषमेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्च पुरुष सनेम स्वाहा । यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुख च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति । इम यज्ञ वितत विश्वकर्मणा देवा
- २० यतु समनस्यमानाः स्वाहा । इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वविदे अग्नये शुक्ल हरामि त्विषीमते । स न स्थिरान्बलवतः कुणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्य ददात्वमग्नये स्वाहा । इत्युत्तरपूर्वाद्धे । अथ दक्षिणपूर्वाद्धे । ॐ त्व सोमादिव्यो नृचक्षा सुग अस्मभ्य पथो अनुक्ष । अभिनो गोत्र विबुध इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा । इत्याज्यभागो हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात् । तद्यथा सविता प्रसवानामधिपति समावतु अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्कर्मण्यस्या पुरोवायामस्या
- २५ प्रतिष्ठायामस्था वित्यामस्थामाहृत्यामाशिष्ट्यस्या देवहुत्या स्वाहा । सवित्रे प्रसवानामधि पतये । अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः । इत्यादिपूर्ववत् २ । एव सर्वत्राप्यग्ने । यावापृथिवी दातृणामधिपती । ३ वरुणोऽपामधिपति ४ । मित्रावरुणौ बृहत्या अधिपती ५ । मरुत पर्वतानामधियतयस्ते मावतु ६ । सोमो वरुधामधिपति ७ । वायुरतरिक्षस्याधिपति ८ । सूर्यश्चक्षुषामधिपति ९ । चंद्रमा नक्षत्राणामधिपति १० । इन्द्रो दिवाधिपति ११ । मरुता पितापशूनामधिपतिः १२ । मृत्युः १३ । वज्रानामधिपति १४ । यम पितृणामधिपति १५ । तंता अवतरेतेमावत्विति पूर्ववत् १५ । ततस्त तामहास्तेमावत्विति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्ववत्सप्तदशाहुत्यात्मकं अभ्यातानहोमं

कृत्वा शुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चाद्भुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय । तस्या देवौ
 संवसतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे सपिषा मदेम स्वोहीत जुहोति । कृष्णपक्षश्चेत् यत्ते देवा अकुण्वत्
 मायधेयममावास्ये संवसतो महित्वा । तेनो यज्ञ पिपृहि विश्ववारे रयिं ना धेहि सुमगे सुषीरं
 स्वाहा । अथ आहूत्यै स्वाहा । कामाय स्वा स्वाहा । समृधे त्वा स्वाहा । आहूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे
 त्वा स्वाहा । ऋचास्तोमं समर्चय गायत्रेण रथतरं । बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा । इत्याहुतिपचकं १
 जुहुयात् । इति समृद्धिहोमः ॥ ततः ॐ पृथिव्याग्रये समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथा पृथिव्याग्रये समन-
 मन्वे वा मह्यं सन्नमः स नमंतु । ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समेग्निना वत्सेनेषमूर्जं काम दुहा ।
 आयुः प्रथम प्रजा पोष रयि स्वाहा । अतरिक्षे वायवे समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथातरिक्षे वायवे समनमन्नेवा
 मह्यं सन्नमः संनमंतु । अंतरिक्षे धेनुस्तस्या वायुर्वत्सः सामे वायुना वत्सेनेषमूर्जं काम दुहा ।
 आयुः प्रथम प्रजा पोष रयि स्वाहा । विन्वादित्याय समनमत्स आर्ध्नीत् यथा विन्वादित्याय १०
 समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः संनमंतु । यौधनुस्तस्या आदित्यो वत्स सामे आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं
 काम दुहा । आयुः प्रथम प्रजापोष रयि स्वाहा । दिक्षु चद्राय समनमत्स आर्ध्नीत् । यथा-
 दिक्षु चद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नमः संनमंतु । दिशो धेनुवत्सा सा चद्रो वत्स सामे चद्रेण
 वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहा आयुः प्रथम प्रजापोष रयि स्वाहा । इत्याहुतिचतुष्टयं संनतिहोमः ।
 प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिमूर्जं जान । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम १५
 पतयो रयीणा स्वाहा । इत्युपस्तीर्यहोमः । ततोऽग्रेरुत्तरपूर्वार्धे आदेवानामपि पथामगन्ध-
 यच्छक्रवाम तदनु प्रवोदु । अग्निर्विद्वान्स यजात्स इद्धो तासो ध्वरान्सस्रतुन्कल्पयात्यग्रये स्विष्ट-
 कृते स्वाहा इति मन्त्रेण जुहुयादिति स्विष्टकृत् । अथैकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्य स्वाहा ।
 वर्षेष्णिष्टेभ्य स्वाहा । मेषेभ्य स्वाहा । निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा । देवीभ्यस्तनूभ्यः
 स्वाहा । अथाश्वामेभ्य नभिस्तस्तीश्वसत्यमित्वमया असि । अया समनसा कुतो यासन् हव्यमूतिष २०
 स्वाहा । ॐ स्वाहा भूः स्वाहा भुव स्वाहा स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुव स्व स्वाहेति प्रतिप्राय-
 श्चित्तहोमः । ततः यन्मे स्कन्नमनसो जातवेदो यद्वा स्कदेद्विषो यत्र यत्र । उत्पुरुषो विप्रुषः
 सजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामा स्वाहेति स्कन्नहोमः । यदस्मृति चक्रम किंचिदग्र उपारिम-
 चरणे जातवेदः । ततः माहि ॥ ततः प्रचेत सुर्धमे सस्त्रिभ्यो य अमृतत्वमस्तुत स्वाहा ।
 इत्यस्मृतिहोमः ॥ ततः यद्व्यत्वा प्रथति यज्ञे अस्मिन्होताश्चिकित्स्वन्नवृणी महिहा भुवमया २५
 भुव हुताशविष्ठ प्रतान्यज्ञमुपयाहि नोम स्वाहा । समिद्रणो मनसा नेष गोमि ससूरिमिर्हरि-
 वत्सस्वस्त्या । सन्नद्धाणा देवाहित यदस्ति सदेवना सुमतो यज्ञियाना स्वाहा । यानावह उह्यतो
 देवदेवास्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सधस्ये । यक्षिवांस ययिवांसो मधून्यस्मै यत्त वसवो वस्वनि
 स्वाहा । सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजगम सवथ ने माजुषाणः । वहमाणा भरमाणाः
 स्वा वसुनि वसु धर्म दिवमारोहता नु स्वाहा । यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वा ३०
 योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूरुवाकः सुवीर्यः स्वाहा । वषकुतेभ्यो वषह-
 हुतेभ्यः । देवा गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितस्वाहा । इत्याहुतिसप्तकं सांस्थितिहोमः ॥

१ ऋ-वत्सेमूर्ज । २ अथटय-यजान, व-वीजात । ३ अर्हटय-प्रवोद । ४ ऋ-पाठ । ५ अवनक-
 यटयर्ह-यदस्तीदसविषो । ६ अवनकट-सजुहोति । ७ ऋ-याहि । ८ ऋ-सुमे । ९ ऋ-पो । १० ऋ-पयिवांसो

- तत समनस्पत इम नो दिवि देवेषु यज्ञ स्वाहा । दिवि स्वाहा । पृथिव्या स्वाहा । अंतरिक्षे स्वाहा । वातेषा स्वाहेत्याहुतिपचकं हुत्वा आज्यस्थालीघृतमुत्तम चतुर्वारं सुवेण गृहीत्वा आज्यधान्या सस्याप्य सुवेणैकवारं तूष्णीं जुहुयात् ॥ इति समानहोम ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिर्हृत्याम्य त्रिगुणी-
कृत्याज्यधान्या घृतेनाभ्यनाक्ति । पृथिव्यै त्वेति मन्त्रं प्रथमं मूले युनक्ति । अंतरिक्षाय त्वेति
५ मध्यं युनक्ति । दिवे त्वा इत्यग्रं युनक्ति । एवं त्रिः कृत्वा ॐ सवर्हिर्क्त हविषा घृतेन समिन्द्रेण वसुना समरुद्धि । स देवैर्विष्वदेवेभिरक्तमिन्द्रं गच्छतु बर्हि स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति । अथ सम्राज्यमागास्ताविषा बृहंत । प्रस्तेरेष्टा बर्हिषदश्च देवाः । इमे यज्ञमभिविद्महे गुणंत स्वाहा । देवा अमृता मादयन्ता स्वाहा । इति सम्राज्यमागहोम ॥ सुवोसीति सुव प्राग्दृढं निवधाति । सुवप्राति
छापनान्ते इद्रं चवनपुष्पघृपदीपनेवेद्यतानूलवक्षिणाभि पूजयेत् । ज्ञातारमिद्रेति पुष्पाजलिं दद्यात् ।
१० ततोऽग्न्यायतनस्य समतादिकु विदिक्षु च माषभक्तबलीन्सदीपान् दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात् । ज्ञातार-
मिन्द्रमिति इन्द्राय सागाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नमः । मो इद्रं दिश रक्ष बलिं भक्ष यजमानस्यायु कर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शातिकर्ता भवेति प्रार्थयेत् । एवं सर्वत्र । अग्नेर्मन्वे इत्याग्नेये । यममन्त्रेण याम्ये । नमोस्तु ते निर्कत इति नैर्कत्ये । ये पश्चादिति पश्चिमे । वायो, सवितुरिति वायव्ये । य उत्तरतस्ते इत्युत्तरे । ईशाना त्वा ईशाने । इति दिक्पालेभ्यो
१५ बलिं दद्यात् । ततो महाबलिं कुकुमादिरक्तं रक्तपुष्पादियुतं सदीपं सदक्षिणं क्षेत्रपालाय दद्यात् । क्षेत्रियात्ववाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवार-
युतायेत्यादि इमं बलिं शूद्रेण दुर्बाह्मणेन वा चतुष्पथे वाऽन्यत्र नापयेत् । ततः प्रक्षालितपाणिपद् आच्रातो देशकालौ स्मृत्वा कृताया पेंद्रां शाते पूर्णतासिद्धयर्थं पूर्णाहुतिं होष्यामीति सकल्य सुचिद्वादशगृहीतं चतुर्गृहीतं वाऽऽज्यं कृत्वा वस्त्रयुतनालिकेरादिफलचदनादियुतं तदुपरि निधाय
२० पूर्णाहुतिं अभिमूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभिः सक्तं राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेषं समापयेदाचार्यः । विमुचार्मत्यादि समिन्नयहोमः । तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि । दक्षिणेनाग्निं त्रीन्विष्णुक्रमात् क्रमते विष्णोः क्रमोसीति । सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्त्तते । अग्न्यस्वस्तियादित्यमीक्षेत । इद्रं वयं वसावय-
मिद्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणा स्थापितपात्रं पुनरुत्थापयामसि । अपरेणाग्निमुद्रपात्रं परित्ठित्यो-
त्तरेणाग्निं आपा हि ष्ठा मयो भुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यजलौ निनयति 'समुद्रं व
२५ प्रहिणोमीति' । वीरपत्न्यहं भूयास यदा यजमानस्तदा वीरपुरुषोऽहं भूयासमिति मुखं निमार्ष्टि । वतानि व्रतपत इति सभिवमादधाति । सत्यं त्वर्त्तनेति सह हविर्मि पर्युक्ष्य उदचि हविरुच्छिष्टा-
न्युद्वासयति । पूर्णपात्रं दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापन । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति । यस्मात्कोशादिति नमस्कारः । ततः कलशोदकेन शाल्युदकेन च दूर्वापल्लवैरुदङ्गमुखं आचार्यः क्वात्विजश्च तिष्ठतः । शाल्युदकेन सकुटुबमुपविष्टः राजानमभिषिचेषु । अभिषेके पत्नी वामभागे । पवित्रं शतधारं ।
३० श्रयतेतः पापिलक्ष्मीति चतस्रः । हिरण्यवर्णाः । एवमभिषेकानन्तरं सर्वौषधीभिः नुलिप्य शुद्धो-
दकेन क्वात्वा परिधत्ते वाससी परिधाय लुकुमात्यावरानुलेपनं सपत्नीको यजमान आचार्यादीन् सपूज्य तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

“ ब्राह्मणो दश गा दद्यादनङ्गाह ततोऽधिक । सीराधिक ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको हय ॥

“ राजा दद्याद्दश ग्राम समूहो संज्ञविषया । यथोक्ता दक्षिणा दद्यात्सकल फलप्रशुते ॥

अथेत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐन्द्रशात्यास्यकर्मणः प्रतिष्ठासिन्धुर्ध्वं एकादशवेन रुद्रदेवत्या अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनङ्गुलमभूमिहस्त्यध्वरयवादि दद्यात् । स्थापित-
देवतापूजननमस्कारौ । आवाहनं न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियतेऽहर्निश मया । यस्य स्मृत्या ५
च नामोक्त्या तपो यज्ञाकियादिषु । न्यूनः । यातु देवगणाः इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमा
सोपस्कुरामाचार्याय दत्त्वाऽग्निं सपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठेति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्
भोजयित्वा । ‘ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्या स मे विष्णु
प्रसीदतु ’ इति पठेत् । इत्यैन्द्रशातिप्रयोगः ।

अभिषेकदिने च कृतनित्यक्रियो दर्मपाणी राजा प्राङ्मुख आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा १०
नमस्कृत्य मासपक्षाधुल्लिख्य सकलराष्ट्रवश्यताकामोऽहं सावत्सरपुरोहिताभ्यामात्मानमभिषेचयिष्य
इति सकल्प्य गणेशपूजास्वस्तितवाचनमातृकापूजावसोर्ध्वपूजाऽभ्युदधिकश्राद्धानि कृत्वा
सावत्सरपुरोहितो त्रीन् ऋग्यजुर्विदो विप्रक्षत्रियवैश्यान्सात्यान्सामः चक्र विप्रममात्यमन्य-
क्षैक अन्यतमवेदविदं वृत्वा मधुपर्ककुडुलकेयूरकटककडाभरणागुलीयकवस्त्रादिभिस्तान्सपूज्य
चतुर्वर्णमुस्यानुपवेशयेत् । अथ पूर्वादिने कृतोपवास पुरोहितं सितमाल्यचन्दनवासा सोष्णीषो १५
होमदेशं परिकल्प्य तस्मादुत्तरतोरणकदलीस्तभमठिताया स्नानशालाया ग्रीहिषु यवेषु वा सोवर्णं नव-
कलशं यथाविधि संस्थाप्य यथासमयमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वोषधिसर्वगन्धमर्चनसर्वबीजफलक्षीरि-
वृक्षक्षीरिलतापल्लवान् क्षिप्त्वा बहुभिः सितवस्त्रैर्धालामिश्रावेष्ट्य तत्समीपे एक पञ्चगव्ययुतजल-
पूर्णं मृन्मय घृतेन पूर्णं हैम कुम्भं दुग्धेन राजतं दध्ना ताम्रं मधुना मार्त्तिकं कशोदकेन च मार्त्तिकं
शतच्छिद्रं च सोवर्णमन्याश्च यथालाभं नदीसरं कूपचतुः समुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्स्थापयेत् । सर्वेषां २०
च कलशानामुन्नता षोडशांगुला । वैपुल्यं द्विपचाशदगुलसूत्रवेष्टनयोगेन । ततः पुरोहितो होमदेशे
आथर्वणग्रन्थोक्तेनाव्यसश्चैतद्वैन्द्रशातिप्रयोगलिखितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाभ्या-
तानहोमातानि पूर्वगानि कृत्वा शर्मवर्मस्वस्त्ययनाऽऽयुष्य अभयपरीजताख्ये पञ्चभि-
र्गणैराथर्वणपरिशिष्टोक्तैराज्यं जुहुयात् । ते च गणा वक्ष्यते । होमदेशस्थापितहैमकलशे च २५
सपातान् क्षिपेत् । राजा च सितचन्दनपुष्पवासं सर्वालकारयुतोऽग्नेर्दक्षिणतः उपविश्य सावत्सर-
प्रभृतिभिर्द्वजैः सदस्यमुखैः पुरोहितैश्च त्रयमानाग्निनिमित्तानि पश्येत् । तानि च निमित्तानि प्रमाण-
निर्णये ‘ दक्षिणावर्त्तशिरः ’ इत्यादिनोक्तानि । एव पुरोहितः प्रधानहोमं समाप्येन्द्रशात्याुक्तेनैव
प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमादिवस्त्रात्स्थापननमस्कारातान्युत्तरगानि कृत्वा सुगन्धतैला-
दिना स्वेच्छया कृतस्नानं स्नानशालायामानीयासन उपवेश्य मूर्द्ध्नि स्नपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति
पर्वताग्रमुदा शिरः । अक्षिभ्यामिति वल्मीकाग्रमुदा कर्णौ । तैर्नैव क्लिप्वालयमुदा मुखं । ग्रीवा- ३०
भ्यस्त इतीन्द्रध्वजस्थानमुदा ग्रीवा । आग्नेभ्य इति राजागणमुदा हृदयः । यस्य विश्वानि हस्तयो-
रिति गजदतोद्धृतमुदा दक्षिणवामभुजौ । कवीनां पितेति सरामुदा पृष्ठं । नामानाग्निं न इति
संगममुदोदरः । आ ते सिचामीति नदीकुलद्वयमुदा पाश्वर्णौ । सोमानं सरणं इति वैश्याद्वाममुदा

- कटिं । ऊरुभ्यात इति गजस्थानमृदोरु । मेहनाद्वलमिति गोष्ठमृदा जानुनी । तेनैवाश्वस्थान-
मृदा जघे । एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमृदा पादौ । भगादगादिति सर्वमृद्भिः सर्वाङ्गानि । ततः
पूर्वस्थापितेन पचगव्ययुतेन जलकुमेन स्नपयेत् । मंत्रास्तु । गंधद्वारा । आप्यायस्व । दधि-
काष्ण । तेजोऽसि शुक्र । आपोहिष्ठेत्याद्याश्च । तदा राजा तदासनं त्यक्त्वा भद्रासनं उप-
५ विक्षेत् । भद्रासनं तु हैमराजतं ताम्रक्षीरिदाकजं वा माण्डलिकस्य हस्तेनोच्चमायतं च ।
अनरैरजितं सपादहस्तेन । महाराजस्य सार्द्धहस्तेन । ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन
घृतपूर्णहैमकुमेन प्राच्या स्थित्वाऽभिषिचेत् । क्षत्रियामात्य 'आप्यायस्वेति' कुशपूर्णं रौप्यकुमेन
वक्षिणतः स्थित्वा । वैश्यामात्यो 'दधिकान्णेति' दधिपूर्णं ताम्रकुमेन पश्चिमतः स्थित्वा
छदोगामात्यो 'मधुवाता' इति त्यूचेन मधुपूर्णं मृत्कुमेनोत्तरतः स्थित्वा स एव
१० 'देवस्य त्वेति' कुशोदकपूर्णं मृत्कुमेन तत्रैव स्थित्वा । देवस्य त्वे(स्य)स्याते अभिषिचामीति
वाक्यशेषः । ततः पुरोहितोऽग्निं रक्षध्वमिति सदस्यान्ग्रेष्य सपातयुतेन हैमकुमेन राजसूयाभिषेक-
मत्रैरभिषिचेत् । ते च यजुषास्तावत् । सोमस्य त्वा युष्मेनाभिषिचाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्ये-
न्द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्युन्वाहि । इम देवा असर्पज सुवैध्व महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय इमममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यौविशेष षोमीराजा षोमोऽस्माकं
१५ ब्राह्मणानां राजेति । इममित्यस्य स्थाने द्वितीयात राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र षष्ठ्यत तत्पितु अमुष्या
इत्यत्र षष्ठ्यत तन्मातुः । इमा आपः शिवतमा इति तृच आर्ग्वोदिक । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रस्तेजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिचामीति यजुः ।
भृभुवः स्वरिति व्याहृत्यश्च । एवमन्यपि तत्तच्छास्त्रीया बोध्या । ततः पुरोहितो बन्धिसमीपं
गच्छेत् । ततो वेदशास्त्रामिश्रोऽन्यो विप्रो भद्रासनगतमेव राजानं शतछिद्रसौवर्णकुमेनाभिषिचेत् ।
२० ततः 'या ओषवीरिति' सर्वौषधीनामुदकं क्षिपेत् । 'रथे तिष्ठेति' यजुषा सूक्तेन गध-
स्योदकं । 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजानां । पुष्पवतीत्यथर्वणमन्त्रेण पुष्पाणां । तेनैव
मन्त्रेणानेकफलानां । 'आशु शिशान' इति सूक्तेन रत्नानां । 'ये देवा पुर सदेति' कुशानामुदकेन ।
केचित्तु कुशदूर्वापिल्लवैरनेन मन्त्रेण राजाङ्गानि मार्जयेदित्याहुः । ततोऽन्यः ऋग्वेदी विप्रो गारोचनया
गधद्वारेतिमन्त्रेण राजं शिरः कठं च लिपेत् । ततः समीचीना विप्रा क्षत्रिया वैश्या
२५ शूद्रा अनुलोमाश्च यथालाभं गगायमुनायनेकनदीसरं कूपचतुः समुद्रानिर्झरजलपूर्णं पूर्वा-
सादितैरनेककलशैः स्वस्वशास्त्रीयेर्मन्त्रे शृद्धानुलोमादयश्च तूष्णीमेवाभिषिचेयुः । एतस्मिन्नेव काले-
ऽमात्यमुख्याश्च छत्रचामरवेत्रान् धारयेयुः । वादकाः शस्त्रमेयादीनि वादयेयुः । विप्रा मन्त्रपाठं वदित्वा
रतुति कुर्युः । ततः सावत्सरं सर्वकुम्भमध्यं आसादितहैमकुम्भोदकं कुशैर्युहीत्वा वक्ष्यमाणैः
सुरास्त्वामभिषिचामित्यादिभिरशीत्युत्तरशतैः श्लोकैरभिषिचेन्मन्त्राते मन्त्रास्तु अभिषिचत्विति क्रिया-
३० पदानुसारेणैकसार्द्धद्वित्रिश्लोकात्मका ज्ञेया । सर्वमन्त्राते सर्वं तत्कलशस्थं जलं क्षिपेत् । ते च

१ षअर्घ्ययद-सापयेत् । २ क्ष-अनरजित, यद-अनरजित, यधम-अनरजित, क-अनरजित, ई-अनरजित । ३ यदअकव-रेषादिजेद्यून्वाहि, ष-जघेतदिद्यून्वाहि, त-रेषा दिजेद्यून्वाहि । ४ यदअ-शास्त्रपत् । ५ यकवदयमअ-वसुध । ६ घ-स्थित ।

श्लोका. समाप्तौ वक्ष्यते । ततो राजा सुगंधितैलैर्दत्तनशुद्धोदके स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि
 कृत्वाऽऽदर्शं आज्ये च प्रतिबिंबं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रं समुवर्णं ब्राह्मणाद्य दत्त्वा चन्दनकुंकुमदधिदूर्वादि-
 मंगलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णु सुवर्णादिप्रतिमाया सूर्यमंडलेऽक्षतपुंजे वा षोडशोपचारैः ब्राह्मणा-
 न्वस्त्रालकारादिभिः सावत्सरपुरोहिता च मधुपर्कवस्त्रालंकारादिभिः पूजयेत् । अथ दैवज्ञ-
 प्रागुक्तलक्षणं पट्टं ललाटे मुकुटं च मूर्तिं बध्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं शुभलभे उत्तरोत्तरक्रमेण ५
 वृषमार्जारतरक्षुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमूल्यवस्त्रोत्तरछदेन चोपर्युपर्याच्छादिते मंचं उपवेशयेत् ।
 ततो द्वारपालस्तत्रोपविष्टाय राज्ञेऽमात्यान्पौरान्बणिजं प्रकृतींश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु
 ग्रामवासोगजाश्वसुवर्णभोजागृहैरभिषेचकौ सावत्सरपुरोहितौ संपूज्य ऋग्यजुःसामविद-
 त्रीन्विप्राश्च तथैव संपूज्यान्वाश्व ज्योतिर्विदं पुरोहितं विप्रमुख्याश्च यथाविभव संपूज्य गोरस-
 मोदकादिभिः संभोज्य गोवस्त्रतिलरूप्याश्च फलहेमसुपुष्पभूम्यादीनि तेभ्यो दत्त्वा चन्दनकेसरादिभिः १०
 रत्नकृतो दधिदूर्वादीनि मंगलद्रव्याण्यालभ्य सक्षरचापहस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादींश्चत्वा
 महावृषं मां च सवत्सा पृथ्वेशे स्पृशेत् । ततः पुरोधा सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाय्य
 तौ सर्वौषधिकलक्षणेन 'या ॐ वधीरिति' संस्नाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णरूप्यालकारादिभिरलंकृत्याश्वं
 राज्ञः पुरतः आनीयामिमत्रयेत् । ते च मंत्रा अभ्यशान्तौ

“ जयाश्व त्वं मया राजस्तुरमाण प्रतिष्ठितः । स्मराय लक्ष्म्या पुत्रस्त्व गधर्व त्वं तथा स्मर ॥ १५

“ यथा नृणामय राजा तथा त्वं भव वाजिना ।

“ यथा भवंतं नृपतिर्नित्यमेवारुरुक्षति । तथा रक्ष राजानं सर्वावस्थागत ह्य ॥

“ वृक्षायश्वं तथा स्वप्ने दैवदोषमुपागत । तुरगान् सकलान् रक्ष त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥

“ अथ प्रभृति राजा त्वामग्नेनाभ्येति मक्ति । अभ्यर्चयिष्यति सदा भधमात्यानुलेपनैः ॥

“ आशीर्भिश्च द्विजातीनां तथा च स्वास्तिवाचनैः । रक्षतु त्वा महेन्द्रस्तु पूर्वेण त्रिवशाधिप ॥ २०

“ दक्षिणेन यमो देव पश्चिमेन जलाधिप । उदग्देवधवणो देव सर्वे रक्षंतु सर्वतः ” ॥ इति

ततो मजमपि दक्षिणे कर्णे दैवविदा मंत्रित राजा रोहेत् । तन्मन्त्रास्तु गजशांत्युक्ताः

“ श्रीगजस्त्व कृतो राज्ञा भव तस्य गजाग्रणी । गधमात्यान्मभक्ष्यैस्त्वा पूजयिष्यति पार्थिव. ॥

“ लोकं सदाभंयं पूजां करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा युद्धेऽध्वनि तथा गृहे ॥

“ तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः । २५

“ ऐरावतसुत श्रीमानरिष्टो नाम वारण । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेवोपतिष्ठतु ॥

“ तत्तेजस्तव नागैर्दृष्ट्विष्यमाद्यसमन्वितम् । उपतिष्ठतु मद्र ते रक्ष राजानमाहवे ” ॥ इति

अथ राजानं भजमारुह्य गजारूढैरेव मुख्यामात्यसामंतसावत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपुरं
 परिभ्रम्य देवतायतनानि गत्वा यथाविभव देवता संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य
 गजादवतीर्य गजावतीर्णैरमात्यादिभिः सहार्तगृहं प्रविश्य तान्सर्वानन्याश्च लोकान् यथाविभव ३०
 दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षाद्युतान्यतमसंख्यं वा विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो
 मूयसीं दक्षिणां दत्त्वा स्वास्तिवाचनं कारयित्वा सर्वान्विसृज्य सुहृदादियुतोऽतिदृष्टमना भुजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

१ ज्ञा-पूर्व । २ ई-अथादैवज्ञ । ३ कघटयअनवरक्षई-वेशयेत् । ४ यटकयअनईरथ-भया ।
 ५ यटईअन-पूर्वा । ६ एव प्रके सर्वे पुस्तकेषु पाठा । राज त गजामिति तु समीचीनं पाठो भवति । ७ टय-
 अनवध-मुरि ।

- अथ पूर्वोपयुक्ताः शर्मवर्मादिगणाः (अ० वे० २।३।१४-१५) ॥ यथा यौध्वं पृथिवी च नविमीतो नरिष्यव । एवामेषाणमाविमे १ । यथाहश्च रात्री च नविमीतो न रिष्यथः एवामे० २। यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्र च ४ । यथा सत्य चानृत च० ५ । यथा भूतं च मन्य च ६ । प्राणापानौ मृत्योर्मापात स्वाहा । यावापृथिवी उपश्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि । विश्वभर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जेस्योजो मेदा स्वाहा सहोसि सहोमेदा बलमसि बलं मेदा । आयुरस्यायुर्मेदा । श्रोत्रमसि श्रोत्र मेदा । चक्षुरसि चक्षुर्मेदाः । परियाणभसि परियाणं मेदा । तुभ्यमेव जरिमन्वर्धता वय मेममन्येमृत्यवोहिंसिषुः शंत ये । मातेव पुत्र प्रमना उपस्थे मित्र ऐनमियात्यात्व हस । मित्र एन वरुणो मारिषादजरा मृत्यु कृणुता संविदानौ । तदग्निर्हता वयुनानि १० विद्वान्विश्वा देवाना जनि मा विर्वक्ति । त्यमीशिषे पशूना पार्थिवाना ये जाता उत वा ये जनित्रा । मेम प्राणो हासीन्मो अपानो मेम मित्रा वधिषुर्मो अमित्रौ । यौष्टा पिता पृथिवी माता जरामृत्यु कृणुता संविदाने । यथा जीवा आदितेरुपस्थे प्राणापानाम्या गुपितः शत हि माः । इममम आयुषे वर्चसे प्रिय रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदृष्टिर्यथासत् । अक्षीभ्या ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या चुक्षुकादधि । यक्ष्म १५ शीर्षिण्य मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्य कीकसाभ्यो अनुक्यात् । यक्ष्म दोषण्यामसाभ्या बाहुभ्या विवृहामि ते २ । हृदयात्ते परिकुम्भोहलीक्ष्णात्पार्श्वीभ्या । यक्ष्मं मतस्ताभ्या धीन्होयकृस्तविवृहामसि । आत्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुदरादधि । यक्ष्म कुक्षिभ्या प्लाशेर्नास्याविवृहामि ते । ऊरुभ्या तेष्वष्टविभ्या पाणिभ्या प्रपदाभ्या । यक्ष्मं भसद्याश्रोणिभ्या भसद्भसो विवृहामि ते । अस्त्रिभ्यस्तेमज्जम्ब स्नावभ्यो धमनिभ्य । यक्ष्म पाणिभ्यामगुलिभ्यो २० नखेभ्यो विवृहामि ते । अग्रे अग्रे लोमि लोमि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मत्वचस्यते वय कश्यपस्य विषहर्षेण विश्व च विवृहामसि । ७ । मुचामि त्वा हविषा जीवनायकमज्ञातयक्ष्मा-दुतराजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यथेतदेज तस्या इद्राग्नीप्रमुमुक्तमेन २ । यदि क्षितायु यदि वा परेतो यदि मृत्योरुपतिक नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादुस्पर्षमेन शन शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमेन । इन्द्रो यथैन शरदो न यात्यति विश्वस्य २५ दुरितस्थ पार । शत जीव शरदो वर्द्धमान शत हेमतान शतमु वर्सतान् । शतं त इन्द्रो अग्नि सविता बृहस्पति शतायुषा हविषा हार्षमेन । प्रविश तं प्राणापानावनद्वाहाविषवतं । कान्येय तु मृत्यवोयनाहुरितरान् शत ॥ इहैवस्तप्राणापानौमापगतमितो युव । शरीरमस्याणानि जरसेव इत पुन जरायै त्वा परिददामि जरायै निधुवामि त्वा । जरा त्वा भद्रानेष्टव्यन्यथं तु मृत्यवायो नाहुरितरान् शतं । ३० उत देवा अवाहित देव उन्न यथा पुनः । उतागश्चकुष देवा देवा जीवियथापुनः ।

१ यटनघर्हर-मायातं । २ बटयअनईध-द्विसिषु । ३ ई-शांतये, न-शांतये । ४ नव-ति । ५ धयचवरअ-असिषो । ६ ध-विदानो । ७ ध-विवृहामि ते । ८ ध-धु ।

ज्ञाविमौ वातौ वात आसिंधोरापरावत । दक्ष ते अन्य आवातु व्यन्यो वातु यद्रपः ।
 आवातवाहिभेषजं विवातवाहि यद्रपः । त्व हि विश्वभेषजो देवाना वृत ईयसे ॥
 त्राचंतामिह देवाद्यायता मरुता गण । त्रायता विश्वा भतानि दद्यायमरपा असत् ॥
 आत्वायमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभि । यक्ष्म त उग्रमाभारिष परायक्ष्म सुवामि ते ॥
 अयं मे हस्तो भगवाय मे भगवत्तरः । अय मे विश्वभेषजोऽय शिवाभिमर्शनं । ५
 हस्ताभ्या दशशास्त्राभ्या जिह्वा वाच पुरोगवी । अनामयित्नुभ्या हस्ताभ्या ताभ्या त्वापि स्पृशामासि ॥
 आवतस्त आवत, परावतस्त आवत, । इहैव भवमानुगा मा पूर्वाननुगा, पुत्रेन सुव्रजामि ते वृद्ध ॥
 यस्त्वामिषेरुपुरुष स्वोयदरणोजन । उन्मोदनप्रमोचने उमे वाचा वदामि ते ॥
 यद्रुद्रोहितशेषिशेषिष्यै पुंसे अचित्या । उन्मोद्वेदन सोमात् कृताच्छेषे पितृणाञ्च यत् ॥
 उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिर्भाता च सञ्जत । प्रत्यकस्वेव स्वभेषज जरदृष्टिं कृणोमित्वा ॥ १०
 इहैवधिपुरुष सधेण मनसा सह । द्रुहूतोऽपमस्वमानुगाअविजीव पुरा इहि ॥
 अनुभूत धृनरेहि विद्वान् उदयन पथ । आरोहणमाक्रमण जीवितो जीवतोयन ।
 माविमेर्न मरिष्यसि जरदृष्टिं कृणोहि त्वा । निरवोचमह यक्ष्ममगेभ्यांगज्वरं तव ॥
 अंगभेदो अगज्वरो यश्च ते हृदयामय । यक्ष्मश्येन इव प्रायतद्वाचासाढ परस्तरा ॥
 ऋषीबोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागतिः । तौ ते प्राणस्य गोसारौ दिवानक्त च जागृता ॥ १५
 अयमग्निरूप सद्य इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गभीरात्कृष्णाच्चितमसरपरि ॥
 नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नम पितृभ्य उत येन यति ॥
 उत्पारणस्थ यो वेद तमग्नि पुगेदधेस्मा अरिष्टतातये ॥
 ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बल । शरीरमस्य सविदा तस्यभ्या प्रतितिष्ठतु ॥
 प्राणेनाग्ने संसृजतु धात प्राणो न सदित । प्राणेन विश्वतो मुख सूर्य देवा अर्जयन् । २०
 आयुष्यायुः कृता जीवा युष्मान् जीव मा मृथा । प्राणेनात्मताजीवामामृत्योरुद्रकावरा देवाना निहितनिधि ।
 यमिद्राक्षविंदत् पथिभिर्देवयानै । आपो हिरण्य जगुषास्त्रिवृद्भिस्तास्त्वा रक्षतु त्रिवृतास्त्रिवृद्भि ॥
 त्रीजाकास्त्रिन्समुद्रास्त्रीन् वधास्त्रीन्वैष्टपास्त्रीन्मातृधनस्त्रीन् सूर्यान् गोप्सुन् कल्पयामि ते ॥
 उपम्रिय पनिप्रत युवान माहुतीवृव । अगन्म विभ्रनो नमो वीर्धमायु कृणोतु मे ॥
 अंतकाय मृत्यवे नमः प्राणापाना इह ते रमता । इहायमस्तु पुरुष सहासुना सूर्यस्य मागे अमृतस्य लोके ॥ २५
 उदेन भगो जघमीडदेन सोमो अशुमान् । उदेन गरुतो देवा उदिद्राग्नी स्वस्तये ॥
 इह ते सुरिहमाणा इहागुरिह मन । उत्त्वानिर्ऋत्या पाशेभ्यो दैव्या वाचा भरामासि ॥
 उक्तामात, पुरुषमावपत्यामृत्यो पङ्क्तिशैरवमुचमानः । मास्त्रिस्त्या अस्माष्टोकादग्ने सूर्यस्य सदृशः ॥
 तुभ्य वातः पवता मातरिश्वा तुभ्य वर्षत्वमृतान्याप । सूर्यस्ते तन्वे ३ शतयामि त्वा मृत्युर्दयता काप्रमेष्टा ॥

१ ज्ञा-द्वयः । २ ज्ञा-न । ३ यद्रुद्रअनवधद्य-यमस्य । ४ यद्रुद्रअनवधद्य-यममगेभ्यो । ५ यद्रुद्रअनवधद्य-
 वताणस्य । ६ ध-अजनयन् । ७ दयअव-मृथा, धन-मृथा । ८ ध-प्राणेनात्मता जीवाम, धवन-ताम्ब
 अर्हद्वय-प्राणेनात्मता जीवामा । ९ ध-प्रद्विष्टा ।

- उद्यानं ते पुरुषनावनावयान जीवांतु ते दक्षतांति कृणोमि ।
 अहिरोमरममृत सुख रयमथात्रिर्विचिंदयमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्धातिरोभून्मा जीवेम्यः ।
 प्रमदो मानुगाः पितृन् । विधेदेवा अमिरधंतु त्वैहामात्मान्ममादीधीयाधेन न यति परावर्त ॥७॥
 आरोह तमसो ज्योतिरेह्याते हस्तैरमामहे । श्यामश्च त्वा मा शुबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरपीश्वानौ ॥
 ५ अर्वाह्नेहि मा विदीयो मात्रविष्ट पराम्दुनाः । मैत्र पथामनुमा भीम एष येन पूर्वं नृपथ त ब्रवीमि ।
 तमएतत्पुरुषमाप्रयच्छाम्यं परस्तद्वमय ते अर्वाकृ ॥१०॥
 द्विपदा रक्षतु त्वाऽग्नयो ये अस्वता रक्षतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥
 यमिघते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वामाप्रधाग्विद्युता सहः ।
 मा त्वा कव्यममिमंस्तारात्सकसुकाच्च ।
 रक्षतु त्वा यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा रक्षता चद्रमाश्च । अंतरिक्ष रक्षतु देवहेत्याः ।
 १० बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षता । गोपायश्च त्वा जागृविश्च रक्षतां ॥
 ते त्वा रक्षतु ते त्वा गोपायतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।
 जीवेम्यस्त्वा समुदेवायुरिन्द्रो घाता वधातु सविता त्रायमाण । मा त्वा प्राणो बलहासीदितेतुब्धयामति ।
 मा त्वा जम सहनुर्मर्तमोविदन्मार्वाहिं प्रमयुः कथास्या । उत्वादित्या वसवो भरतूद्वदामी स्वस्तये ॥
 उ त्वा यौरुत्पृथिव्युत्पजापतिरब्रवीत् । उत्वा मृत्योरोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥
 १५ अय देवा इहैवास्त्वय मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योर्मुपातयामपि ॥
 उत्वा मृत्योरपीपरं सवधतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तकेर्दयो मा त्वा पुरुदोस्तदन् ।
 आर्धममिद त्वा पुनरागा पुनर्णव । सर्वांगसर्व ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।
 वैवा ते ज्योतिरभूदयत्त्वत्तमो अक्रीत् । अपेत्स्वन्मृत्यु निर्कृतिमपयङ्म निदधासि ।
 आरमस्वे मौमृतस्य श्रुष्टिरच्छिद्यमाना जरदधिरस्तु ते ।
 २० असु त आयु पुनराभरामि रजस्तमो सोपगा मा प्रमेष्टा ।
 जीवता ज्योतिरम्येह्यर्वाडात्वा हरामि शत शारदाय ।
 अव मुच मृत्युपाशानशार्धिं द्राघीय आयु प्रतर ते वधामि । वातात्ते प्राणमविदन्सूर्याश्चक्षुरिद तव ।
 यत्तेमरस्त्वयि तद्धारयामि सक्तिसागैर्मवजिब्हया लपन् ॥
 प्राणेन त्वा द्विपदा चतुष्पदामग्निमिव जातमभिसधमोसि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।
 २५ अय जीवतु मा मृत्यसमैरपामसि । कृणोम्यस्मै भेषज मृत्यो मा पुंरुष वधीं ।
 जीवलानघारिषाजीवतीमोषधामह । त्रायमाणा सहमाना सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टातये ।
 अधिब्रूहि मारभथा सजेम तवैव सद्यर्वस्ताथा इह्यस्तु ॥
 भवाश्रवो महत ईर्व यद्य तमायासिष्वदुरित धत्तमायु । अस्मै मृत्यो आधिब्रूहि मदयन्नोदितो ॥
 यमे तु । अरिष्टः सर्वांगः सभुर्जरसाशतहायन आर्त्तमना मुजमश्रुता ।

१ ध-पुरुषनावयान । २ यटघटअनव-जीवांतु ते । ३ टयनवईकय-अहिरोमामृत । ४ ध-रामममृत ।
 ५ यटघअनइयई-विधदेवा । ६ झ-य ययति । ७ झ-वर । ८ ध-माजिन्हावर्हि । ९ ध-तु । १० ध-
 सवधंतु । ११ ध-इयां, वधनं-वोपि, टयअ-स्योपि । १२ ध-आर्वमद, टयनवधअ-आर्धमणिद ।
 १३ ध-दा । १४ ध-वपा, नव-अयत्त, टयअ-आयत्त । १५ ध-इवे । १६ ध-तु विष्टि । १७ ध-अयु,
 घनव-आसु, ई असुत । १८ धव-मा, ई-अस्वामि यटवमन, ईयअटयनव-त्रागेमा । १९ ध-सधामि,
 कवयटघअनई-संधमानि । २० टयघनअई-मायुष वधी । २१ झ-ते । २२ ई-शर्मस्वरयजिविचिंदयवदा ।
 २३ धनव-आत्मानु, टयअई-आत्मान ।

देवानां हेतिः परि त्वा कृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत उत्वा मृत्यारेपयिष्ये ।
 आराद्धिं कन्यान् निरुहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
 यत्ते वियानं रजसं मृत्यो अनवघर्ष्यम् । पथ इमं तस्माद्रक्षतो ब्रह्मास्मै वरं कृण्वसि ॥ १० ॥
 कृणोमि ते प्राणापानौ जरा मृत्युं दीर्घमायु स्वस्ति ॥
 ववैस्वतेन ग्रहिताभ्यमदूताश्चरतोऽप सेवामि सर्वान् ॥ ११ ॥
 आरादरातिं निर्कृतिं परो ग्राहिं कन्याद् पिशाचाद् । रक्षो यत्सर्वं दुर्भूत तत्तम इवाप हन्वसि ॥ १२ ॥
 अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ॥
 यथा न कन्यां अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तनु ते समुध्यताम् ॥ १३ ॥
 शिवे ते स्तां वावापृथिवी असतापे अभिश्रियो । इ ते सूर्य आतपतु र्षं वातो वातु ते इदे ।
 शिवा अभिक्षरन्तु त्वा आपो दिव्या पयस्वतीः ॥ १४ ॥
 शिवास्ते सत्वोषधय उत्वाहार्धमधरस्या उत्तरा पृथिवीमभि ।
 तत्र स्वादित्यो रक्षतां सूर्याचद्रमसावुभा ॥ १५ ॥
 यत्ते वासः परिधानं यो नीवि कृणुष्वे त्वम् । शिवं ते तन्वे ॥ तत्कृण्वः संस्पर्शोद्गृह्णमस्तु ते ॥ १६ ॥
 यत् क्षरेण मर्चयता सुतेजसा वसा वपसि केशश्मश्रु । शुभ मुख मा न आयुः प्रमोर्षी ॥ १७ ॥
 शिवो ते स्ता ब्राह्मिवावचलासावदोमधौ । एतौ यक्ष्म वि बाधेते एतौ मुचतो अहसः ॥ १८ ॥
 यवश्चासि वत्पिबसि धान्यं कृष्या पयः । यवाय ॥ यदनाय सर्वं ते अन्नमविष कृणोमि ॥ १९ ॥
 अन्हे च त्वा राजये चोभाम्वा परि दद्यासि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इम मे परिरक्षतः ॥ २० ॥
 शत ते युत हायनान्दे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्व । इदानीं विद्वे देवास्तेनुमन्यतामह्वीयमाना ॥ २१ ॥
 शरवे त्वा हेमताय वसताय ग्रीष्माय परिदद्यासि । वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धेत ओषधीः ॥ २२ ॥
 मृत्युरीशे द्विपदा मृत्युरीशे चतुष्पदा । तस्मात्त्वा मृत्योर्गोपतेरुद्गरामि स मा विभे ॥ २३ ॥
 सोरिष्टं न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा विभे । न वै तत्र प्रम्रियन्ते नो यत्प्रधर्मं तमः ॥ २४ ॥
 सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्च पुरुष पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कथं ॥ २५ ॥
 परित्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्संबन्धुभ्यः । अमोभिर्मवाप्तोतिजीवो मा ते दासि पुरसवः शरीरा ॥ २६ ॥
 ये मृत्यव एकशत या नाष्टा अतिताप्ये । मुचतु तस्मात्त्वा देवा अग्नेर्वैदेवानरादधि ॥ २७ ॥
 अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णु रक्षोहासि सपन्नहा । अयो अमीवचास्त नः पुतर्क्षुर्नाममेवर्षी ॥ २८ ॥
 प्राणाय नमो वस्य सर्वमिदं वशे ॥ यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ (११।४।१)
 नमस्ते प्राणैः केशाय नमस्ते स्तनयित्मवे । नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्धते ॥ २९ ॥
 यत्प्राण स्तनयित्नुनामिकद्वयोषधीः । प्रवीयन्ते गर्भान्दधतेऽयो बह्वीर्विजायते ॥ ३० ॥
 यत्प्राण सता वा गते अमिकद्वयोषधीः । सर्वं तदा प्रमोदते यत्किं च भूम्यामधि ॥ ३१ ॥
 यथा प्राणो अम्बुवर्षीद्वयं पृथिवीं महीं । पशवस्तत्र मोदते महो वै नो मरिष्यति ॥ ३२ ॥
 अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् । आयुर्वेन प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥ ३३ ॥

१ कथय-युय, यत्कथय-यथा, २ रिभ्या इति सुधितपाठः । ३ अन्नयत्त-यात्रीवक्तुयेत्य । ४ च-त्रि,
 कथयवचन-॥ ५ ई-इरआसातुते । ५ नदध-चल, -कईटअ-चल । ६ टयवनअसहर-हवा नवः
 ७ इ-वदताय । ८ च-दे । ९ इअचदमधर-अयत्रि । १० कथअनदववईर-+न । (सरीर) ११ ईअय-
 चलवच-ये । १२ कथईरयअनव-वस्तो । १३ यमदवचन-प्राण । -१४ यवनदवईर-सुरभीरक ।

मा त्वा दभन्तसलिले अपस्वन्तये वासिम उपतिष्ठत्यत्र शतमो भव ॥
 त्व न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा सस्ति दिक्मारुक्ष एतां स नो मूढ सुमतौ ते स्याम सर्वे ॥
 आरोहंस्त्रिविदं दिवो गृणानः सोमवीतये प्रियवामा स्वस्तये तवे ॥ १० ॥
 त्वं न इन्द्र महते सौभगायादग्नेभिः परि पात्यकुभिः । तवे ॥
 त्वमिन्द्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहूतस्त्वमिन्द्र । त्वमिन्द्रेण सुहवस्तोममेरयस्य ५
 स नो मूढ सुमतौ ते स्याम तवे ॥ ११ ॥
 अद्भ्यो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमर्तरिक्षे ॥
 अद्भ्येन ब्रह्मणा वावृधान स त्वं न इन्द्र दिवि शं शर्म यच्छ । तवेद्वि ॥ १२
 या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्या यातरानौ यात इन्द्र पवमाने स्वर्धिवि ॥
 ययेन्द्र तन्वाऽतरिक्षं व्यापिष तथा न इन्द्र तन्वाऽशर्म यच्छ । तवे ॥ १३ ॥ १०
 त्वमिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयत सप्त निषेदुर्ऋषयो नाधमाना । तवे ॥ १४ ॥
 त्वं तूत् त्व पर्येण्युत्स सहस्रधार विदथ स्वर्विन्द्र । तवे ॥ १५ ॥
 त्व रक्षसे प्रविशश्चतस्रस्त्व शोचिषा नमसी वि मासि । त्वमिमा बिह्वा भुवनानु तिष्ठ स कर्तृष्यं^१
 पंधामन्वेषि विद्वास्तवे ॥ (१६) ॥
 पचमि पराङ् तपस्येक्यार्वाङ्शस्तिमेवि सुदिने वाधमानस्तवेद्वि ॥ १७ ॥ १५
 त्वमिन्द्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापति । तुभ्य यज्ञो वितायते तुभ्य जुहति जुह्वतस्त्वै ॥ १८ ॥
 असति सत्प्रतिष्ठित सति भूत प्रतिष्ठित । भूत ह भव्य आहितं मर्त्य मूते प्रतिष्ठित । तवेद्वि ॥
 त्व नः पुणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधाया मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥
 शुकोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्व भ्राजता भ्राजोऽस्येवाह भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥
 रुचिगसि रोचोऽसि । स यथा त्व रुच्या रोचोऽस्येवाह पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीव ॥ २१ ॥ २०
 उद्यते नम उदायते नम उदिताय नम । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥
 अस्तयते नमोऽस्तमेर्ष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥
 उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सप्तान्मह्य रधयन्मा चाह द्विषते रध । तवेद्वि ॥
 त्व न पुणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधाया मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥
 आदित्य नावमारुक्ष शतारित्रा स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥ १५
 सूर्य नावमारुक्ष शतारित्रा स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहं सत्राति पारय ॥ २६ ॥
 प्रजोपतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाह कस्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥
 जरदृष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥
 परीवृतो ब्रह्मणा ॥ मा मा प्रापन्निषको दैव्या या मा मामुपीरवसृष्टा ववाय ॥ २८ ॥
 ऋतेन गुप्त ऋतुमिश्च सर्वैर्मूतेन गुप्तो भव्येन चाह ॥ ३०
 मामा प्रापत्याग्मा मोत मृत्युरन्तर्दवेऽहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥
 अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उग्रन्तसूर्यो नुवता सत्युपाशात् ॥
 व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता भुवा सहस्रं प्राणा मर्या यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

अथ सर्वस्यगणः ॥

- ये विज्ञाताः परिवर्ति विष्वा कृपाणि विप्रतः । वाचस्पतिर्बला तेषा तन्वो अथ दधातु मे ॥ १ ॥
 पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोष्पते नि रमय मयवेवास्तु मायि श्रुतम् ॥ २ ॥
 इहेवामि वि तनूमे आत्नीं एव ज्यया । वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येव ॥ ३ ॥
 उपहृतो वाचस्पतिरुपास्मान्वाचस्पतिर्ह्ययताम् । स श्रुतेन यमेमहि मा श्रुतेन वि राधिवि ॥ ४ ॥
- ५ अस्मिन्वसुदसवो धारयंस्त्रिहः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ॥
 इममवित्प्रा उत विभ्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धारयंतु ॥ १ ॥
 अस्य देवाः प्रदिशि ज्योनिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ॥
 सपत्ना अस्मदधरे भवंतुत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥
 येनेन्द्राय समभरः पयास्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेदः ॥
- १० तेन त्वमग्र इह वर्षयेमं सजाताना श्रैष्ठ्य आ धेत्वेनन् ॥ ३ ॥
 एषा यज्ञमुत वर्चो देवह रायस्पोषमुत चित्तान्वमे । सपत्ना ० ॥ ४ ॥
 प्रातरग्निं प्रातरिन्द्र इवामहे सप्तजचः ॥ प्रथमाया द्वितीयाया ह्रुवेमेत्यत्र इवामहे ॥
 उत्तोदितो भववम् ॥ अस्तु देवस्तेना वयं ॥ वसु विद मग मे ॥
 हस्तिवर्चसं प्रयतां बृहन्नो अदित्या यत्तन्व संबभूव ॥
- १५ तत्सर्वे समवुर्महमेतं तद्विभ्वे देवा अदिति सजोषाः ॥ १ ॥
 मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेततु । देवासो विश्वधायसस्ते माजंतु वर्चसा ॥ २ ॥
 येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वप्यस्य ॥
 येन देवा देवतामग्र आयन्तेन मामथ वर्चसामे वर्चास्विन कृणु ॥ ३ ॥
 यत्ते वर्चो जातवेदो बृहद्भवत्थाहुतेः । यावत्सूर्यस्य वर्च आसुरस्य च हस्तिनः ॥
- २० तावन्मे अश्विन वर्च आ धत्तां पुष्करस्त्रजा ॥ १ ॥
 वाचस्तमः प्रदिशश्चक्षुर्यावत्समश्रुते । तावत्समैत्विद्रिय मयि तद्वस्तिवर्चस ॥ ५ ॥
 हस्ती मृगाणां सुषवामतिष्ठावान्बभूव हि । तस्य मगेन वर्चसाभि विचामि मामहम् ॥ ६ ॥
 'सिंहे व्याघ्र उत्तया पृदाकौ त्विभिरग्नौ ब्राह्मणे वा ॥ इन्द्रे या देवी ० सा न ऐतु वर्चसा ० ॥ १ ॥
 यज्ञो हविर्वर्चतामिन्द्रजुतं सहस्रवीर्यं सुभृत सहस्रकृत ॥
- २५ यः प्रसर्त्तानमनु दीर्घाय चक्षसे हविष्मत्तं मा वर्षय ज्येष्ठसातये ॥ २ ॥
 अश्वस्य न इमं यज्ञसं यज्ञोभिर्यज्ञास्विनं नमसाना विधेम ॥
 नो रास्व राहूस्मिन्द्रजुतं तस्य ते रातौ यज्ञस स्याम ॥ २ ॥
 यज्ञा इन्द्रोयज्ञा अग्निर्यज्ञाः सोमो अजायत । यज्ञा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यज्ञस्तमः ॥ ३ ॥
 यज्ञसं मेन्द्रो मयवान् कृणोतु यज्ञसं यावापृथिवी उभे इमे ॥
- ३० यज्ञसं मा देवः सविता कृणोतु प्रियो दातुर्दक्षिणाया इह स्याम् ॥ १ ॥
 यथेन्द्रो यावापृथिव्योर्यज्ञस्वान् यथाप अश्वधीषु यज्ञस्वतीः ॥
 एषा विभ्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यज्ञसः स्याम ॥ २ ॥ यज्ञा इन्द्रो यज्ञा अग्नि ० ॥ ३ ॥

१ कटन-मे

१ अ. वे सं. १।१।१-४। ह-सपत्ना । २ अ. वे स. १।१।१-४। ३ अ. वे. स. ३।१।६ ।
 ४ अ. वे. ३।१।३। ५ अ. वे. सं. ६।३।८।३।१।३। ६ अ. वे. सं. १।६।५।८

गिरिवरगराटेषु हिरण्ये गोषु ययशाः । सुराणां सिच्यमानायां कीलाढी मधु तन्मायि ॥ १ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुवर्तु शुभस्पती । यथा वर्चस्वती वाचमावदानि जनीं अनु ॥ २ ॥
 मैयि वर्चो यथोऽथो यज्ञस्य यत्पयः । तन्मायि प्रजापतिर्विवे कामिव दंडतु ॥ ३ ॥
 यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः । एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ ११ ॥
 यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्रान्योर्भवति प्रियः । एवा मे इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि प्रियताम् ॥ १२ ॥ ५
 यथा सोमस्तृतीये सवन कभूणां भवति प्रियः । एवा मे कभवो वर्चश्च प्रियतां ॥ १३ ॥
 यैत्रिरिषु पर्वतेषु गोल्लभेषु यन्मधु । सुराणां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मायि ॥ १८ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुनादृत शुभस्पती । यथा वर्चस्वती वाचमावदानि जनीं अनु ॥ १९ ॥
 स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुभम क्षिपसि भूम्यां विवि ॥
 तां पञ्चव उप जीवति सर्वे तेनो सेषभूर्जं पिपति ॥ २० ॥ १०
 पृथिवी दंडोऽतस्तिर्गर्भो यौः कक्षा विद्युत्कक्षो हिरण्ययो विदुः ॥ २१ ॥
 यो वै कशायाः सप्त मधुनि वेद मधुमान् भवति ।
 ब्राह्मणश्च राजा च वेनुश्चानडाश्च ब्राह्मिश्च यक्श्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
 मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति । मधुमते लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
 यद्दीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति । तस्मात्प्राचीनोपवीतस्तिष्ठेत्प्रजापतेऽनु ॥ २४ ॥
 मा बुध्यस्वेति । अन्वेनें प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
 यच्च वर्चोऽक्षेषु सुराणां च यदाहित । यद्गोष्वश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
 येन ब्रह्मानघ्न्या जघनमश्विना येन वा सुरा । येनाक्षा अभ्यविच्यन्त तेनेमा वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
 योऽनिध्नो दीदयदप्स्वतर्प्यं विप्रास ईदते अघ्वरेषु ॥
 अपा नषान्मधुमतीरपोवायाभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यावाव ॥ २७ ॥ २०
 इदमहं कशन्त ग्राम तनूदूषिमपोहामि । यो मद्भो रोचनस्तमुदचामि ॥ २८ ॥
 अर्ह्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरंस्ववीरघ्नीरुदजन्तवापः ।
 अर्गम्यो अग्निं पर्वेतु पुषन्मतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ २९ ॥
 शत ते हिरण्यं शमु सन्तापःशमेधिर्भवतु शं युगस्य तर्प्यं ॥
 शत आप शतपक्विया भवतु शमु पत्या तन्व स्पृशस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥ २५
 अमू परे पृषदाकस्त्रिषता निर्जरायवः ।
 तासां जराणुभिर्वरमाक्षा ३ वपि व्ययामस्यघापरिपंथिन ॥ १ ॥
 विषूच्येतु कुन्तती पिनाकमिव विभ्रती । विष्वक्पुनर्भुवा मनो अससृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
 न बह्वः समश्रजार्मका अभि दाधुषु । वेणोरदा इवामितोऽ सृद्धा अघायवः ॥ ३ ॥
 मेत पादौ प्रस्फुरत बहत पृणतो गृहान् । इद्राण्येतु मयमाजीतामुषिता पुरः ॥ ४ ॥ ३०
 पार्तं न इद्राण्येणादितिः पातु प्रकृतः । अपा नपार्तिसधव सप्त पातन पातु नो विष्णुकृत यौः ॥ ५ ॥

- पातां नो द्यावापृथिवी अभिर्ह्वये पातु श्रावा पातु सोमो नो अहसः ।
 पातु नो देवी सुसमा सहस्वती पात्वग्निः श्रियाये अस्य पायवः ॥ २ ॥
 पातां नो देवावन्विताभ्युभयस्ती उवासा नकोत न उरुष्यताम् ॥
 अर्धं मवाहमिहती गयस्व चिद्वेद स्वसर्वर्षय सर्वतातये ॥ ३ ॥
- ५ स्वर्ग मे देव्य वच यज्जम्भो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरवितिर्नु पातु नो दुस्तरं ब्राधमाणं सह ॥ १ ॥
 येन सोमादितिः पथा मित्रा वायं त्यद्वुह । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥
 येन सोम साहत्यासुरान् रथयासि नः । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥
 येन देवा असुराणामोजास्पृष्टणीष्व । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥
 यथा पुंसं लिङ्गुजां समतं परिष्वजे । एषा परिष्वजस्व मा यथा मा कामिन्यसो वथा मन्त्रापगा असः ॥ १ ॥
- १० नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विह्वाना वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
 नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मत्यै त इव नमः ॥ २ ॥
 नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते मेषजेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इव नमः ॥ ३ ॥
 अभय मित्रावरुणाबिहास्तु नो अभय सोमसविता न कृणोतु ।
 अभयं नोस्तु १ वैतरिक्ष सप्तर्षीणा च हविषाभय नो अस्तु ॥
- १५ अनमित्रं नो अधरादनमित्र न उत्तरात् । इद्वानमित्र न पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
 उर्वे शमास्सहस्राक्षो युस्त्रवाशपवो रथम् । क्षमारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृह ॥ १ ॥
 परि णो वृद्धिश्च शपथ इदमग्नीरिवा दहन् । क्षेतारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाक्षनि ॥ २ ॥
 यो नः शपादशपत शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत अमूलादनुशुष्यतु ॥
 अनमित्रे नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इद्वानमित्र न पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
- २० मनसे चेतसे धिय आकृतय उत चित्तये । मर्त्यै श्रुताय चक्षुसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥
 अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥
 यमो मृत्युरधमारो निर्ऋत्यो वभ्रुः शर्वोऽस्ता नीलक्षिस्त्रिदः ।
 देवजनाः सेनयोस्तस्थिवास्तस्ते अस्माकं परि वृजन्तु वीरान् ॥ १ ॥
 मनसा होमैर्हविषा घृतेन पर्यायास्त्र उत राज्ञे भवाय ।
- २५ नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोभ्यन्यात्रास्मदवविषा नयंतु ॥ २ ॥
 त्रायध्वं नो अधविषाभ्यो वधाद्विष्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।
 अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
 बृहस्पतिम० रथमृषु० त्रातारमिह० इदं सुत्रामा । अभय न कृणोत्विति विशेषः । स सुत्रामा-
 स्ववा० तस्य वय । विपरीते १ आमर्देरिद्र हरि० । वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः । वर्म
- ३० मे विद्वे देवाः कुन्मा मा प्रायत्प्रयाचिका ॥ (१९।२।२०।४)
 ऐन्द्राग्र वर्म बहुल यदुग्र विश्वेदेवा नातिविभ्यति सर्वे ।
 तन्मे तन्व त्रायता सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ (१।५।३।१९)
 गिरयस्ते पर्वता हिमवतोरण्य ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
 भुव कुष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां मूर्तिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ता ॥

१ धवटवम-प्रेषो । २ अनघटय-चोतान , घ-त्वो ३ क्ष-स्यो । ४ ध-सत्पार ।

१ अः सं. १।१।४।१ २ ॥ १।१।४।१-३ ३ ॥ ८।१ ४ अ. सं. १।१।१-३ ५

१।१।४ ६-१।४।१।३ ७-१।४।३।१ ८-१।४।१।१-२ ९-१।१।१।१-३

यत्ते मध्यं पृथिवि यत्र नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्व. संवभूवु ।

तासु नो घेह्यमिनः १ घत । एवस्व माता मूमे. पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)

यास्ते पार्थी प्रदिशो या उर्वीचीर्यास्ते भूमे अवरायाश्च पश्चात् ।

स्योना जस्ता मद्यं चरते भवतु मा निपत भुवने शिथियाणः ॥ १ ॥

मा न पश्चान्मा पुस्तन्निदिष्टा मोत्तरादधरादुत ।

५

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन्परिपथिनो वरीयो यावया वध ॥ ३२ ॥ स्वस्थयनरुणा ॥

स्वस्तिदा विशापतिर्वृजहा १ ॥ (१।४।२१)

ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्धदेन । सेनेवेति त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्तेस्येषधे ॥

नै ता अर्वारेणु० १ अभयं मित्रा वरुणा० १ अभयं यावापृथिवी इहास्तु नेषामिषोनु १०

दइत न. प्रतीचः । मा ज्ञातारं मां प्रतिष्ठा विदत्तमिथो विघ्नाना उपयतु मृत्यु ॥ १ ॥

हंत तर्दं समकमासुमन्विना च्छिन्तं शिरो अपि पृष्ठी श्रिणीत ।

यवास्ते ददानपिनद्यत मुत्तमयाभय कुणुत धान्याय ॥ १ ॥

पूर्वेमा आस इष्ट सुत्रामा १ मैत यथामनु गामीम एषायेन पूर्व न्येयथ त ब्रवीमि ।

तत्था एतत्पुरुषमाप्रत्याभय परस्तादभयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिदा विशापतिः ॥ १ ॥ १५

नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते के शिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नमः समुजतीभ्य ॥ (११।२।३१)

अस्ते राष्ट्रमिह रोहितोऽहर्षाव्यास्तवन्मृधो अभय ते अभूव ।

तस्मै ते यावापृथिवी रेवतीभि काम वृहाताभिह शकरीभिः ॥ १ ॥ (१३।१।५)

इष्टमुच्छ्रेयोऽवसानमाणा शिवे मे यावापृथिवी अभूना ।

२०

असपत्नाः प्रदिशो मे भवतु न वै त्वा द्विभो अभय नो अस्तु ॥ (१९।२।१४।१)

यत इन्द्र भयामहे० ऊतिमि० ॥ अभयगणः ।

मां नो विदन्विषयाधिनो मो अमिष्याविनो विदन् । आरात् शरव्या अस्मद्विष्वीरिर्दं पातय । १॥

विध्वंघो अस्मच्छरवः पंततु ये अस्ता ये चास्या. । देवीर्मनुष्येषवो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥

यो न त्वो यो अरणं सजात उत निष्ठयो यो अस्मा अभिदासति ।

२५

रुद्र शरव्ययैतान् ममामित्रान्वि विध्यतु ॥ ३ ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विष उपतिन. ॥ देवास्त सर्वे धूर्वतु० ॥ ४ ॥

अदारसृज्यतु० १ । यो अय सेन्योवधोघ्रायनामुर्विरते । युवं त मित्रा वरुणावस्मद्यावयं परि ॥ २ ॥

इदंश्च यदमुतश्च यद्वध वरुणं यावय । वि महच्छर्म यत्त वरीयो यावया वध ॥ ३ ॥

शास इत्या मद्य मित्रसाहो अस्तुत. । न यस्व० ४ । स्वस्तिदामिशांपति० १ । विन-इष्ट० १ । अभिर्दं १०

गनधा तमो यो अस्मा अभिदासति । पाद्व्यस्ययः । विरक्षो विष्टु० । अप्रेद द्वि० वि । महच्छर्म० ।

१ संशितं म इदं वृद्धा सशित वीर्यं १ वल । सशितं क्षत्रमजरमस्तमिष्णुर्धेवामस्मि पुरोहित.

राष्ट्रमेधा राष्ट्र स्यामि समोजो वीर्यं १ वलं । वृक्षामि राज्ञा बाहूनेन हस्मिह ॥ २ ॥ मित्रैश्च

तामधरे भवतु ये नः सूरिं मर्वत्रान पुन्यत् । क्षिणीमि ब्रह्मणामित्राचक्षवामि क्वानस्थ ॥ ३ ॥

१ यद्वधकधन-स्योना ता, ध-स्योनास्तर । २ अ वे १४।१९, १४।१९-१४।२१
४-६।४।२२ ५-६।५।५०।१ नकधर-हतनद, यद्वध-हतनद, ई-हतनद । ६ यद्वधकधन-पूर्व ।
७ यद्वधकधन-मानो । ८ यद्वधकधन-वातयः । ९-विष्टं चो । १०-मित्रमस्ति न=४ ११-पा ।
१२-इन्द्रयवकाय-अभयमेतया, अ-अथाध-अभयममवा । १३ अ वे. ३।१४।१-६, इष्ट-अ-अथाध,
१५ यद्वधकधन-मधवाय, १६ यद्वधकधन-धुणसि, अर्वा-धुणसि ।

ओमि त्वेदं वरिमतः पुरा त्वाहुरणाद्भुवे । वयाम्पुत्र चेत्तार पुरुषाणामनेकजम् ॥ १ ॥
यो अत्र सेन्यो वधो जिघांस न उदीरते । इदस्य तत्र बाहू समतं परि दृष्टम् ॥ २ ॥
परि दृष्टम् इदस्य बाहू समतं बाहुभ्यायता न । देव सवित सोमराजं सुमनस मा कृणुस्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषन् छपाति न । देवास्त सर्वे धूर्वतु ब्रह्म ॥ (१।१५।४) ५
शर्मवर्मेतदाहरास्यै नार्या उपास्तरे । सिनीवालि प्रजायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १४।२।२१ ॥
उद् उर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुचत । मधुष्कृतौ ज्येनसावध्यावधुनमास्ताम् ॥ १६ ॥
अघोरचक्षुरपतिङ्गी स्योना शम्मा सुशोवा सुचमा गृहेभ्य ॥

वरिसूर्देवकामा स त्वयैविधीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥

इतश्च यदमुतश्च यदर्थं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ (१।२०।३) १०

अपेद्विषं ज्यासतो वधं । विमहच्छर्म ॥ (१।२१।४)

भूयं नः प्रवतो नयान्मरुतः सूर्यस्त्वचसः । शर्मयच्छास्य सप्रथः ।

इममग्र आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेनो वरुणमित्र । मतिः ॥ (१।२८।५) ॥

तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तन्वे । यत्र पुष्ट । बाहास्महि प्रजया ॥ (५।३।७)

उरुव्याचा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि ॥ ८ ॥

१५

इदं स्य शर्मासि । त त्वा प्रपद्ये त त्वा प्रविशामि सर्वगुः सर्वपूरुषः सर्वात्मा सर्वतनुः सह
यग्मे स्थितेन ॥ (५।६।१४) ॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽवायुरभिदासात् । एतत्सज्जतात् । यो मा दक्षिणामा ॥

यो मा प्रतीच्याः । यो मोदीच्याः । यो मा ध्रुवायाः । यो मोर्ध्वायाः ॥

बृहता मन उपवहये मातरिभ्यना प्राणापानौ । सूर्याश्चक्षुरतरिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्याः शरीरम् ॥ (५।१०।१-८) १०

येन देवा असुराणामोजास्यवुणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छथ ॥ (६।१।७।३)

यथा वृक्ष लिखुजा समतं परिष्वजे । एवा परिष्वजस्व मां ।

यथा मां कामिन्यसो यथा मन्त्रायणा असः ॥ (६।१।७।१-३)

यथेमे यावापृथिवी सद्यः पर्वेति सूर्यः । एवा पर्येमि ते मनो यथा मां कामः ।

यथा सुपर्णः प्रपतन् पक्षौ निहति भूम्यां । एवा नि हस्मि ते मनो यथा मां कामः ।

२५

वाञ्छ मे तन्वः । पादौ वाञ्छाद्वयौ वाञ्छाद्वयौ । अक्षौ वृषण्यया केसा मा ते कामेन धुर्व्येतु ॥

मम त्वादोषणिभिष कुणोमि हृदयभिष ॥ (६।१।९।१-२)

यथावतः परागसो मामुप्यार्ह कदाचन । अनहुद्ध्यस्त्व प्रयम धेनुम्यस्त्वमरुचतिः ।

अधेनवे वससे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छत्वोषधिः सह देवीरुचयती ।

करस्ययस्वं तं गोष्ठमयध्मा उत पुरुषात् । निस्वल्पां सुमगामस्याववामि जीवलां ॥

३०

सा मो रुद्रस्यास्तां हेतिं वूर नयतु ग्रेभ्यः । तनूते वाजिं तन्वहमभ्यधावतु शर्म तुभ्य ॥

अपहृतो महोचक्ष्माय यदेवोदिवीव ज्योतिस्वामिमीयात् ॥

वाजस्य तु प्रसवे मातरं ग्रीमदिति नाम वचसा करामहे ॥

वस्य उपस्था उर्वा १ तरिक्ष । सा नः शर्म त्रिवर्यं निबच्छात् ।

देशानो पत्नीरुशती ०६ यच्छतु समाप्तौ ।

अधिब्रूहि मा रमया सृजे तवैव सन्तसर्वहायाइहास्तु ॥

मवाश्वो मृद त शर्म यच्छ मयासिध्यदुरित धत्तमायुः ।

५ रक्षोहण वाजि० १ ।

स्वाक्तिं मे यावापृथिवी स्वाक्ति मित्रो अकरयं ॥ स्वाक्तिं मे ब्रह्मणस्पति स्वाक्तिं सविताकरत् ॥७॥३०॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता १ । ऐन्द्राग्र वर्म० १ इयमपि तत्र ॥

वर्म मल्लमय मणि फालाज्जात करिष्यति । पूर्णोमथेन मागमइसेन सह वर्चसा ।

'मित्र' पृथिव्योदकामत्ता पुर' प्रणयामि वः । तामाविज्ञतता प्रविशत सा व शर्म च वर्म यच्छतु ।

१० वायुरंतरिक्षेणोद० । सूर्योदिवो० । चद्रमानक्षत्रैरु० । सोम ३०षधीरु० । यज्ञोदक्षिणाभिरु० । समुद्रो

नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा असुतेणो० । प्रजापति प्रजापतिभिरु० ॥

अप न्यधु पौरुमेयं वध यमिन्द्राग्नी धाता सविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यम पूषास्मान्परिपातु मृत्यो० ॥ १ ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्पति, प्रजापतिर्मातरिष्वा प्रजाभ्यः ।

१५ अदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सतु ॥ २ ॥

यत्ते तनूष्वनक्षत देवा घुराजयो देहिनः । इन्द्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान्पातु सर्वतः ॥ ३ ॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता ।

अपैसपत्नं पुरस्तात्पश्चाज्जो अमघ कृत । सविता दक्षिण उत्तरान्माशचीपति ॥ १ ॥

दिवो मादित्या रक्षतु भूम्या रक्षेत्त्वमयः । इन्द्राग्नी रक्षता मा पुरस्तादश्विनावभित शर्म यच्छता ।

२० तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वत सतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगण ।

अथ पूर्वोक्ता अहीत्युत्तरशत श्लोकाः ॥

सुरास्त्वामभिषिचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सकर्षणो विभु ॥ १ ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवतु विजयाय ते । आसंढलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिव । ब्रह्मणा सहित शेषो द्विक्पाला पातु ते सदा ॥ ३ ॥

२५ रुद्रो भर्गो मनुर्दाक्षी रुचिः श्रद्धा तु पार्थिव । भृगुरत्रिर्वासिष्ठश्च सनकश्च सनैश्चन ॥ ४ ॥

सनत्कुमारश्च तथा भगवानपि चागिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभु ॥ ५ ॥

एते स्वामभिषिचंतु प्रजाध्यक्षाः समागताः । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वाचास्तथैव च ॥ ६ ॥

अश्व्यादाश्चोषहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः । एते स्वामभिषिचंतु पितरश्चाग्निभिः सह ॥ ७ ॥

लक्ष्मीर्वेदी शची स्वातिरनसूया तथा स्मृतिः । सभूतिः सञ्जतिश्चैव क्षमा प्रीतिस्तथैव च ॥ ८ ॥

१ अवनर्हरयट-कलाज्जातः । २ अ वे १९१९११-११ । ३ अ वे १९१२० । ४ ध-भारता ।

५ अ, वे, १९११६१-२ । ६ ध-च्युत ।

स्नाहा स्वधा च ते राजानमिषिचतु मातः । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ ९ ॥
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शांतिस्तुष्टिः सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु धर्मपत्न्यः समागताः ॥ १० ॥
 अरुधती वसुर्यामी लवाभानुर्मकुत्वती । सकला च मुहूर्ता च साध्या विष्वा तथैव च ॥ ११ ॥
 वर्मपत्न्यो दशान्यास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव । अदितिर्दितिर्दनु काला सुहृष्टानां युष्मदुनिः ॥ १२ ॥
 कद्रू ओषधज्ञा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिषिचंतु कश्यपस्य प्रियाः प्रियः ॥ १३ ॥ ५
 पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च मामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
 कृष्णाश्वपत्नी च तथा सुप्रमा तु जया तथा । सुदर्शना तयोः पुत्रो विजय विदधातु ते ॥ १५ ॥
 मनोरमा भानुमती विशाला या च बाहुदा । अरिहनेमिपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
 कृत्तिका रोहिणी देवी विशाखा च तथा नृष । अनूराधा तथा ज्येष्ठा मूल च वसुधाधिय ॥ १७ ॥
 आषाढा च तथा पूर्वा तथा या चोत्तराश्व्या । अमिजिह्वा तथा श्रुत्या धनिष्ठा च तथैव च ॥ १८ ॥ १०
 तथा शतमिषक् चैव पूर्वाभाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी मरणी तथा ॥ १९ ॥
 एतास्त्वामभिषिचंतु सोमपत्न्यः समागताः । मृगी च मृगचर्मा च श्वेतभद्रचरा हरिः ॥ २० ॥
 पूता च कपिता दध्रा सुरभा सुकमा तथा । एताः पुलस्त्यपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
 श्येनी मासी तथा कौची धृतराष्ट्री तथा शुकी । पत्न्यस्त्वामभिषिचंतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
 आयत्तिर्नियतिश्चैव रात्रिनिद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु लोकसंस्थानेहेतवः ॥ २३ ॥ १५
 उषा सेना शची चैव धूमोर्णा निर्जतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च बलया चैव मंदना ॥ २४ ॥
 आनृष्या च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिषिचंतु कालस्यावयवाः शुभाः ॥ २५ ॥
 आदित्यश्चद्रमा मौमो बुधजीवसितार्कजाः । महास्त्वामभिषिचंतु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
 स्वापभुवो मनो पुत्रो मनु स्वारोचिषस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाशुवस्तथा ॥
 वैवस्वतोय सावर्णा वक्षवस्सुतावृमौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो मौत्यश्च यो मनुः ॥ २०
 एते त्वामभिषिचंतु मनवश्च चतुर्दश ॥
 विश्वभुविश्वपाश्वित्रसुह्रात सुसुती विभुः । मनोजवस्तथौजस्वी बलिरकतमांतिकी ॥
 वृषश्च कतिवामा च दिविस्पृक् शुचिरेव च । एते त्वामभिषिचंतु देवपालाश्चतुर्वश ॥
 रेवतश्च कुमारश्च तथा वर्चा कुमारकः । वीरभद्रश्च नदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
 एते त्वामभिषिचंतु सुरमुख्याः समागताः । आत्मा ह्यासुमतो वक्षः पटुः प्राणस्तथैव च ॥ २५
 हविष्यश्च गविष्ठश्च ऋत सत्यश्च पार्थिव । अभिषिचंतु राजस्त्वा देवा रथगिरसो वृषा ॥
 ऋतुर्दक्षः वसु सत्यः कालकामौ मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विश्वेदेवास्तथा दश ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पुष्पकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरथ किंकिणिः ॥
 एकानर्शते रुद्रास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ ३०
 भुवनो भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । ऋतुः सुवर्णवर्णश्च वयजश्च वयसुतस्तथा ॥
 प्रसवश्चान्वयश्चैव दक्षश्च मनुजाविप । एते त्वामभिषिचंतु भृगवो नाम देवताः ॥
 मनोप्रकश्च प्राणश्च नरोपानश्च वीर्यवान् । चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥
 विभुश्चापि दिविश्रेष्ठस्तथान्यश्च जगद्धितः । एते त्वामभिषिचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
 घाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोऽशो वरुणो मग । त्वष्टा विवस्वान्सविता विष्णुर्दक्षश्च मः स्मृतः ॥ ३५

एते त्वामभिर्विचंतु काश्यपा दितिसमवाः ॥

एकद्वित्रिचतुर्ज्योतिः पञ्चज्योतिस्तथैव च । एकस्रक्त्रो द्विस्रक्त्रो त्रिस्रक्त्रो महाबलः ॥

इंद्रश्च गत्या दृश्यते ततः प्रतिसकृत्तथा । मितश्च समितश्चैव अमितश्च महाबलः ॥

अतजितस्तथ्यजिज्जैव सुषेयः श्रेयनजित्तथा । अतिमिबस्तथामिबः पुन्रजिष्वापराजितः ॥

५ अतश्च अतवान् घाता करुणो विभ्रुतो ध्रुवः । विचारणो महातेजा वासवस्य परः सखः ॥

ईदृगन्यादृशश्चैव एतादृगमिताशनः । कीदृनश्च तथा शक्तिः सभरश्च महायशः ॥

घातुस्त्रयो मुनिभीमो अतिमुक्तः क्षिपः सह । युतिर्वपुरनाधृष्यो वास कामो जयो विराट् ॥

एते त्वामभिर्विचंतु मरुतश्च समागताः । देवा ह्येकोनपचाशन्महाबलपराक्रमाः ॥

चित्रांगदश्चित्ररथश्चित्रसेनश्च वीर्यवान् । ऊर्णाचुरनघश्चैव उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥

१० धृतराष्ट्रश्च सोमश्च सूर्यवर्चास्तथैव च । कुरावस्तृष्णयः कीर्णिर्निदिधित्रस्तथैव च ॥

कलिश्चाप्यगिरा राजन् पर्जन्यो नारदस्तथा । वृषपर्वा च हंसश्च हाहाहूस्तथैव च ॥

विश्वावसुस्ताम्रकश्च तथा च सुशचिश्च यः । एते त्वामभिर्विचंतु गर्धवाः पृथिवीपते ॥

आहूत्यः शोमयंत्यश्च वेगवत्यस्तथैव च । आप्नुवत्यस्तथोर्जश्च तथा वेकुरूपद्युभाः ॥

वभ्रवश्चासुतरुचो भुवश्चैव रुचस्तथा । भीरवः शोचयंत्यश्च दिव्या ह्यप्सरसां गणाः ॥

१५ एतास्त्वामभिर्विचंतु कामिन्यस्तृणाप्रियाः ॥

अनुत्तमा सुक्ता च सुकेशी च मनोवती । मेनका सहजन्त्या च पर्णाशा पुजिका स्थला ॥

कतुस्थला वृताक्षी च विश्वाची पूर्वचित्यपि । प्रम्लोचाप्याप्यनुम्लोचा रंभा चैवोर्वशी तथा ॥

पचचूडा साभवती चित्रलेखा तु पार्थिव । मित्रकेशी सुगंधिश्च विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥

अद्वष्टलक्ष्मणा क्षेमा असिता रुचिका तथा । सुवता च सुबाहुश्च सुधीषा सुवपुस्तथा ।

२० पुंढरीकामुदारा च सुराधा सुरसा तथा । हेमा सरस्वती चैव कामला सूततालया ॥

सुमुखा हंसपादी च वासोली रतिलालसा । एतास्त्वामभिर्विचंतु राजन्नप्सरसाः शुभाः ॥

प्रहादश्च महातेजास्तथा राजन् किरोचनः । घन्वी बाणस्तथान्ये च दितिपुत्राः समागताः ॥

अभिर्विचंतु वैत्याश्च विव्येऽन्याप्यंभसा स्वयं ॥

विप्रचित्तिमुखाः सर्वे दानवास्त्वा समागताः । अभिर्विचंतु राजान राज्यं कर्तुं सुसत्वराः ॥

२५ हेत्यश्चैव प्रहेत्यश्च सलिलेद्रस्तथैव च । सुकेशी पौरुषेयश्च यज्ञहा पुरुषादकः ॥

विद्युत्सूर्यस्तथा व्यासो वधश्च रसनस्तथा । एते त्वामभिर्विचंतु समानम्याय राक्षसाः ॥

सुसिद्धो माणिमद्भश्च सुमनो नंदनस्तथा । कंदूतिः पचगश्चैव मणिमन्वसुर्मास्तथा ॥

सर्वानुभूतिः शसश्च पिंगाक्षश्चतुरस्तथा । यमो मंदरसो भीमः पञ्चचद्रः प्रभाकरः ॥

मेघवर्णश्च मय्यश्च प्रयोतश्च महायशः । भूतिमान्केतुमांश्चैव मौलिमाश्च चतुर्वशः ॥

३० हेतश्च विपुलश्चैव प्रद्युम्नश्च जयावह । पक्षयक्षो बलाकश्च कुमुदश्च बलाहकः ॥

पक्षनाभः सुगंधश्च सुवीरो विजयाकृतिः । पौर्णमासो हिरण्याक्षः सतजिह्वश्च वीर्यवान् ॥

एते त्वामभिर्विचंतु राजवृक्षाश्च सत्तमाः ॥

शंस पद्मश्च राजेश्वरं मकरं कच्छपस्तथा । महापद्मश्च नीलश्च सर्वः कुक्षो मुकुन्दकः ॥
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु निधयस्तु समामता ॥
 ज्वलन्तश्चैकवक्त्रश्च वे च सूचीमुखा नृपाः । दुःपूरणा विषादाश्च ज्वलन्तामारकास्तथा ॥
 कुम्भमात्रा प्रतुडाश्च उपवीरा उलूखला । अकर्णाश्च कर्त्तव्याश्च तथा ये घात्रकाणवः ॥
 पांसवश्च वितुडाश्च विपुणाः स्कन्दनास्तथा । एते त्वामभिषिञ्चन्तु पिशाचानां तु जातवः ॥
 ब्रह्मचर्ये स्थिता दाता सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । नानाप्रकारवदना नानाबाहुशिरोधराः ॥
 चतुष्पथपराह्णलङ्गूनालयनिकेतनाः । त्रिपुरारिं भव देव ये गता मनुजेश्वर ॥
 ते त्वामभ्याभिषिञ्चन्तु गणा भूतपतेः स्वयं ॥

महाकाल पुरस्कृत्य नरसिंहं च मातरः । सर्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु राजराज्ये नराधिप ॥
 ग्रहः स्कन्दो पिशाचश्च नैगमेयस्तथैव च । अभिषिञ्चन्तु राजस्त्वां सर्वे स्कन्धमहा-शुम्भः ॥
 डाकिन्यो याश्च योमिन्य सैचर्यो भूषरास्तथा । सर्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु समेत्य मनुजेश्वर ॥
 गरुडश्चाकणक्षैव अरुणिश्च महासगः । संपाती विनतश्चैव विष्णुर्गन्धकुमारकः ॥
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सुपर्णाः पृथ्विपते ।
 अनैतश्च महानागो वासुकिः शेषतक्षकौ । सुपर्णारिश्च कुम्भश्च वामनोद्योजनोत्तमः ॥
 ऐरावतो महापद्मः कंबलाश्वतराबुधौ । ऐलापन्नश्च सलश्च कर्कोटकधनजयौ ॥
 महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमारः पुष्पदन्तश्च गंधर्वश्च मनस्विकः ॥
 नहुषः खररोमा च शंसपालस्तथैव च । पद्मश्च कुलिकश्चैव पाणिरित्येवमादयः ॥
 नागास्त्वामभिषिञ्चन्तु राजराज्ये नराधिप ॥

कुमुदेरावतौ पद्मः पुष्पवर्तोऽथ वामनः । सुप्रतीकोऽजनो नीलः पातु त्वां सर्वतो द्विपा ॥
 पैतामहास्तथा हस्ता वृषभः शांकरस्तथा । उच्चैःश्रवाश्चाश्वपातिस्तथा धन्वन्तरिर्नृप ॥
 कौस्तुभः शस्तराजश्च पातु त्वां सर्वतः सदा । चक्रं त्रिशूलं वज्रश्च नन्दकोऽस्त्राणि चाप्यथ ॥
 सर्वेऽभिषेक दत्ता च दिक्षु विजयं नृप ॥
 धर्मश्च वृद्धशास्त्राश्च सत्त्वं दानं तपस्तथा । यशो यज्ञास्तथैवायुर्वैद्यचर्यं व्रतः शमः ॥
 एते त्वां अभिषिञ्चन्तु चित्रगुप्तश्च पार्थिव । दंडः पित्रलक्ष्मश्चैव धृत्युः कालांतकाबुधौ ॥
 बालाहिल्यास्तथा सर्वे भवन्तु विजयाय ते ॥

दिग्धेनवश्चतस्रस्त्वां सुरभिश्च तथा नृप । अभिषिञ्चन्तु सर्वाभिर्गोभिः सार्द्धं नरोत्तर ॥
 वेदव्यासश्च वाल्मीकिः श्रमनोऽथ पराशरः । देवलः पर्वतश्चैव दुर्वासा भामुरि शुचि ॥
 वाङ्मवल्क्यः सजाबालिर्जमदग्निः शुचिश्रवाः । विश्वामित्रः स्थूलकच्छो वर्द्धनोऽत्रिर्विदूरथः ॥
 एकतश्च द्वितश्चैव तृता गौतमगालवौ । शाङ्गित्यश्च भरद्वाजो मोक्षल्यो वेदवाहनः ॥
 बृहदश्वः क्रुमहो जपजानुर्बटोदरः । यवकीतोऽथ रैभ्यश्च आरमा धामश्च जौमिनिः ॥
 ऋषिः सारंगश्चैव तथागस्त्यो महातपाः । दुर्धर्षुर्दुर्मिशश्चैव इंद्रबाहुर्महोदर्यः ॥
 कात्यायनश्च कण्वश्च बलाकश्चैवमन्दनः । एते त्वामभिषिञ्चन्तु मुनयः पार्थिवोत्तम ॥
 पृथुर्विलीपो भरतो दुर्ध्वन्तः सन्नुजिदली । मनुः ककुत्स्थश्चानेना युवनाह्नो जयद्रथः ॥

- माधाता मुचकुदध तथा राजा पुष्करवाः । इश्वाकुश्च यदुधैव पुरुर्भूरिश्रवस्तथा ॥
 अशरीषध नाभागो बृहदश्यो महाहनुः । प्रद्युम्नश्चाथ सुयुक्तो मूरिद्युम्नश्च संजयः ॥
 एते श्वान्ये च राजानस्तथ राजन् दिवंगता । समायात्वभिषेकाय विजयाय तथा श्रियै ॥
 पर्जन्याथास्तथा मूष मेघाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चौषधयो रत्न बीजानि विविधानि च ॥
 ५ सर्वे त्वामभिषिचंतु राजराज्ये सुसत्त्वरा ॥
 गुरुषश्चाप्रमेयात्मा महामूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोऽज्योतिस्तथैव च ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तश्च महीपते । एते त्वामभिषिचंतु समेता वसुधाधिप ॥
 रुक्मभौमः शिलाभौम पातालो नीलमूलिकः । पीतरकासिताश्वैव श्वेतभौमास्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विजयाय महीपते ॥
 १० मूर्लोकोऽथ सुवर्लोच स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तप सत्यं च राजेन्द्र विजयाय भवतु ते ॥
 जम्बू शाक कुक्षः क्रौंचः शालमलीद्वय एव च । पुक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्यं प्रदिशतु ते ॥
 उत्तरा कुरवः पुण्या रम्या हैहवतास्तथा । मद्राश्चः केतुमालश्च वर्षश्चैव इत्यत्रत ॥
 हरिवर्षः किंपुरुषो वर्षो भारतसङ्गकः । एते त्वामभिषिचंतु समेत्य वसुधाधिप ॥
 इक्षुद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गमस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वो वरुणस्तथा ॥
 १५ अथ च नवमस्तेषां स्वस्वाम्यं प्रदिशतु ते ॥
 हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्माल्यवद्ब्रह्ममादना ॥
 महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवास्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
 समागम्याभिषिचंतु त्वामथ वसुधाधिप ॥
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिचंतु पार्थिव ॥
 २० इतिहासो धनुर्वेदो गाधर्वश्चायुसंज्ञितः । सप्तापवेदाश्च तथा विजयाय भवतु ते ॥
 शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गौतिः । छंदो विवितिषैष्ठानि विजयाय भवतु ते ॥
 अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या त्वेताश्चतुर्दश ॥
 सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः पाशुपतं तथा । कृतातपचक्रं चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
 गायत्री पापशमनी गमा देवी महा शिवा । गंधारी च तथा मारी विजय प्रदिशतु ते ॥
 २५ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः । ऋषयो मर्नवो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा वैत्याश्वाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्याव्यवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वशः । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवतु ते ॥
 लवणक्षारतोयाश्च क्षुतमंडोदकास्तथा । दधिमण्डोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥
 ३० तथैवेक्षुरसोदश्च तथा स्वादूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोर्यैस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥
 चक्षारः सागराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशतु ते ॥
 पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिष तथा । तथा ब्रह्मसरं पुण्यं गयाशीर्षं च पार्थिव ॥
 कालोदको नंदिकुडस्तथैवोत्तरमानसः । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पचनदश्च यः ॥

भृगुतीर्थं प्रमासश्च तथैवापरकटकः । आश्रमः कालिकायाश्च तृणविंदोस्तथाश्रमः ॥
 गोतीर्थं चाग्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूमार्गश्च विमलः पुण्यस्तंडुलिकाश्रमः ॥
 कपिलश्च तथा तीर्थो तीर्थो वातिकस्वटिका । महासरस्तथा वस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
 अगद्वारः कुशावर्तो बिल्वको नीलपर्वतः । वाराहः पर्वतश्चैव तीर्थं कनकल तथा ॥
 सुगधा च घरा कुमास्तथा शाकभरीति या । मृगुतुगः सकुब्जाग्रः कपिलस्य तथाश्रमः ॥ ५
 चमसोज्जेवनः पुण्यस्तथा विनयानं शुभः । अजतुगश्च मोचश्च अध्वगधश्च पार्थिवः ॥
 कालजरः सकेदारो रुद्रकोर्णिस्तथैव च । महालयश्च राजेन्द्रः बदर्याश्रम एव च ॥
 नदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याथ वायोर्वश्रवणस्य च ॥
 ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य मयवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसा नृपः ॥
 कर्षीणा च वसुना च साध्याना मरुता तथा । आदिस्थाना च रुद्राणां तथा चागिरसा नृपः ॥ १०
 विश्वेदेवभृगूणा च तयान्येषा च मानदः । प्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुत्रा च नराधिपः ॥
 शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमश्चिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
 सपूर्वं कृतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । कापिलं च तथा तीर्थं वासुकेस्तीर्थमेव तु ॥
 सिंधुत्तमस्तपोद्धारोऽप्यथ सूर्यारकुमकः । पुष्ठीकश्च राजेन्द्रः मगासागरसगमः ॥
 सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः । तथा कुंभामसुदश्च मानसं च तथा सरः ॥ १५
 तथा बिट्टसरः पुण्यः सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्यः फल्गुतीर्थमविमुक्तं तथैव च ॥
 लौहित्यश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिवः । तीर्थं सप्तकर्षीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिवः ॥
 पुण्यवस्त्रापथो मेघछागलेस्तु पार्थिवः । पुष्पन्यासस्तथा चैव तीर्थो हसपदस्तथा ॥
 अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमथस्तथैव च । देविका इद्रमार्गश्च स्वर्णबिन्दुस्तथैव च ॥
 आहृत्यकस्तथा तीर्थस्तीर्थश्चैरावतस्तथा । ऐरावतीसमुद्भेदे तीर्थं भोगयशः परः ॥ २०
 करवीराख्य चैव नागमो वणिकस्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
 उद्वेजनस्तथा पुण्यः सपूज्यः सरसा घरः । देवब्रह्मसरः पुण्यः सपिर्विधिः तु पार्थिवः ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसर्कतिनाः शुभाः । तोयैस्त्वामभिषिच्यतु सर्वपातकनाशनैः ॥
 गंगा महानदी पुण्या ह्यदिनी ह्यादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षुः सिंधुश्च नर्मदा ॥
 सुप्रभा काचनाक्षी च विशाला मानसी ह्रदा । सरस्वत्योर्ध्वनादी च सुवेषा विमलोदका ॥ २५
 क्षिप्रा शोणश्च तर्पश्च सरयूर्गंडकी तथा । अछोदा च विभागा च चद्रमागा इरावती ॥
 वितस्ता देविकारमा केशा वेवेहदा शिवा । तथा चेक्षुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
 गोमती धूतपाषा च ब्राह्मदा तु सरस्वती । निर्विन्ध्या च तृतीया च लोहितश्च महानदः ॥
 वेवस्मृतिर्वेदमाता वेवपुर्धुरदा तथा । पर्णाशा वदना चैव सदांनीरा कुमुदती ॥
 पीता चर्मप्वती धूमा विदर्भा वेणुमत्यपि । अवती च तथा कुती सुरसा च पलाशिनी ॥ ३०
 मदाकिनी दक्षार्णा च सिंधुरेखा कुमुदती । तपती पिप्पली श्येनी करतोया पिशाचिकी ॥
 चित्रोपला चित्रवर्णा मजुला वाकुलाप्रती । शुक्तिमती सिनीवाली मद्रूणी तृपिका कपू ॥
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्याऽसिता च निषधावती । वेणा वैतरिणी भीमा मव एव तथा कुहू ॥

- तोया चैव महामौरी बुर्गतिर्मिगिता तथा । गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा भयकरा ॥
 तुमभद्रा सुप्रकारा वास्या कावेरिरिव च । कुतमाळा ताम्रवर्णी पुष्पमद्रोत्पलावती ॥
 नृसमा त्रिविकुल्या च श्रुका त्रिविधालया । लागुलिनी वंशधरी जवूश्च सुकलावती ॥
 त्रिकिका वरेवेगा च मद्रगा मद्रवाहिनी । क्षमा देवी दयाव्योमा वयोष्णी कालवाहिनी ॥
 ५ कपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी । ताम्ररुणा वेनवती सुभद्रा चाश्ववत्यपि ॥
 अत्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्ययोः । आपमालोपलाभासी सध्या तु वडवानदी ॥
 महेंद्रवाणी हाळा च मारिका बलयावती । नीलोत्तकरा चैव बाहुवा वनवासिनी ॥
 नवा चापरनदा च सुनदा वसुवासिनी । एताश्चान्वाश्च राजेंद्र नयस्त्वा विविधोदकाः ॥
 सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः । सत्तेयपूर्णैः कलशैरभिर्घ्नेतु पार्थिव ॥
 १० एतैर्वयोक्तैर्नृपराजराज्ये वृत्ताभिषेकं पृथिवीं समयां ।
 ससागरां भुक्व चिरं च जीव । धर्मे च ते बुद्धिरतीव चास्तु ॥
 इति श्रीमद्भक्तिकारण्यजमहनीलकण्ठकृते राजनीतिमयूले राज्याभिषेकप्रयोगः ॥
 एव कुताभिषेको राज्यं कुर्यात् । तच्च सप्तांगं ॥ तानि च ' स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्ग-
 बलानि चेति ' ॥ कामवृकोऽपि । (१।१६)
 १५ " स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । स्तावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिर्ज्योत्स्नयः ॥ "
 नीतिशास्त्रस्य द्वयार्थत्वाच्च क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः । तत्र स्वामी राजा ।
 तत्र देवानामंशाः संतीत्याह मनुः (७४)
 " इंद्रानिलयमार्कणां अग्नेश्च वरुणस्य च । इंद्रचित्ते शयोश्चैव मात्रा नित्हीत्य शाश्वतीः ॥
 " यस्मादेषां सुरेंद्राणां मानाभ्यो निर्गतो नृपः । तस्मादभिमवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 २० " सोऽभिर्भवति वायुश्च सोर्कः सोऽयः स र्धरात् । स महेंद्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावनः " ॥ इति ॥
 कामवृकोऽपि (१।१७-११, १२-१५)
 " राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसमतः । नयनानन्वजननः शशाक इव तोयधे ॥
 " यदि न स्थाप्यरपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजाः । अकर्णधाराजलधौ विप्रवेतेह नौरिव ॥
 " धार्मिकं फालनयरं सम्बद्धपरपुरजवं । राजानमभिमन्वन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥
 २५ " न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः । त्रिवर्णोपस्रवत्ते निहति ध्रुवमन्यथा ॥
 " धर्माद्वै यवनो राजा विभ्राय बुभुजे भुवं । अपमर्षिश्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसासल ॥
 " तस्मान्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः । धर्मेण वर्ज्यते राष्ट्रं तस्य स्वादु फलं प्रियः ॥ "
 राजगुणास्तदुक्तं च नीतिस्तारे (कामवृकीये १-१८-२०)
 " न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्याजप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥
 ३० " नयस्व विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः । विनयो हीन्ध्रियजयस्तबुक्तः शास्त्रमुच्छतिः ॥
 तथा (१।२१-२५)
 " शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दायकं प्रागल्भ्यं धारविष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दाढी आयत्क्लेशसहिष्णुताः ॥
 " प्रभावः बुद्धिः शैली श्यामः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमयेति गुणाः सपत्तिहेतवः ॥

“ आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽप्यात्मास्ततो भूत्यान् तत पुत्रास्ततः प्रजा ॥

“ सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्पराः । विनीतात्मा हि नृपतिर्मुखर्षी श्रियमश्रुते ॥

“ प्रकीर्णविषयारण्ये धावत विप्रमाथिनः । शानाकुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदंतिनः ॥ ”

तथा (१।२७, ३६-३८, ४०)

“ विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रिय । तन्निरुध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥

५

“ एवं करणसामर्थ्यात्सयम्यात्मानमात्मना । नशापनयविद्यायाः कुर्वीत हितमात्मनः ॥

“ एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सञ्चिबर्हणे । महीं सागरपर्यन्तां स कथं ब्रह्मजेष्यति ॥

“ क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिमिः । गच्छत्याक्षितद्वयः करीष नृपतिर्गृहः ॥

“ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः । एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ”

पञ्चानां निदर्शनमाह (१।४१-४७)

१०

“ शुचिदर्माकुराहारो विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाद्रीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥

“ गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसमोहादालान् याति वारणम् ॥

“ क्षिप्रदीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतन्तः सहसा पतन् ॥

“ कूरेऽपि हि भवन्दृष्टेरगाधसालिले वसेत् । मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥

“ द्विरेफौ गणलोभेन कमले याति वधनः । एकैकशो विनिघ्नति विषया विषसाक्षिभाः ॥

१५

“ क्षयीं तु स कथं नस्यायुगपत्य च सेवते ॥

“ सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥

“ धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हति तौ हत्वा युवत्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥

“ सक्रामासक्तमनसा कातामुखाविलोकने । गलति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥

“ नामापि स्त्रीति सख्यादि विकरोत्येव मानसः । किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितभुवः ॥ १०

“ रहः प्रचारकुशला मृदुगद्गदमाषिणी । कं न नारी रमयति रक्तं रक्तातलोचना ॥ ५१ ॥

“ मुनेरपि मनोऽवश्यं सहागं कुरुतेऽदना ॥ ” ॥ ५२ ॥ तत्र कानिचिन्निदति (१।५४-५८)

“ मृगयाभास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाः । दृष्टास्तेभ्यस्तु विषदः पांडुरनैषधवृष्णिषु ॥

“ कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥

“ दृढवयो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभाद्वैलस्तु राजर्विदातापी मोहतोऽसुरः ॥ २५

“ शैलस्तयो राक्षसो मानान्मदाद्भोद्भवो नृपः । प्रयाता निघ्नन्त्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥

“ शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः । अक्षरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

“ वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सान्द्रिरावरात् । निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥

“ शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥

“ वृद्धोपसेवी नृपतिः सता भवति समतः ।

३०

१ सस्याकुराहारो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ वरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धलुब्धो मधुक्त्रो दानासववि-
कासया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमी तु स्यात्कथं वा समं पक्षं सेवते (मु. पाठः) । ५ निकामः (मु. पाठः) ।
६ दर्शतो मु. पा. । ७ वृद्धे-मु-पाठः ।

- “ प्रेयमाणोऽप्यसद्वृत्तेर्नाकार्येषु प्रवर्तते । आवदामः प्रतिदिनं केलाः कस्यक् महीपतिः ।
 “ जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः । मकुचुज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नमस्पुष्टा ॥ ” तथा
 “ इयं हि लोके व्यतिरेकवार्तिनी स्वभावतः पार्थिवता समुद्भूता ॥
 “ बलात्तवेन विनये नियोजयेन्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरस्सरः ॥ ६४ ॥
 ५ “ गुह्यस्तु विद्याविगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मना ॥
 “ श्रुतांमि पुण्यानि मतानि वेषसमसंज्ञय साधु भवंति भूतये ” ॥ ६६ ॥
 वेषसा पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपण नीतिसारे (२।२-७)
 “ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिश्च शास्वती । विद्याध्वस्तस्य एवैता इति नो गुरुदर्शन ॥
 “ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञान धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दंडनीतौ नयानर्थौ ॥ ”
 १ “ आन्वीक्षिक्या तर्कशास्त्रवदांतायतर्भावः । त्रयो मीमांसास्तथादे । तथा (२।१०-१६)
 “ वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वाधु प्रतिष्ठिता । ईक्षणाद्रक्षणात्तासा तद्धर्मस्याशमाक् वृषः ॥
 “ आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्वादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमावस्तथा तत्त्व हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥
 “ ऋग्यजुःसामनामानस्यो वेदास्त्रयी मता । उभौ लोकमवाप्नोति त्रय्या तिष्ठन् यथाविधि ॥
 “ अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमासान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्र पुराण च त्रयीव सर्वमुच्यते ॥
 १५ “ पाशुपाल्यं कुर्वि. पण्य वार्ता वार्तानुजीव्यपि । संपन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्मयमृच्छति ॥
 “ दमो दद इति ख्यातस्तस्माद्दण्डेऽपहीवतिः । तस्य नीतिर्दंडनीतिर्नयनाम्नीतिरुच्यते ॥
 “ तथास्मान् च शेषाश्च विद्या पाथान्महीपतिः । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ ३२ ॥
 “ अहिंसा सूनृता वाणी सत्य शौच दया क्षमा । वर्जिना लिङ्गिना चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥
 “ स्वर्गनत्याय धर्मोऽय सर्वेषां सर्वलिङ्गिनो ॥ ” तथा (२।३४-३५)
 २० “ सर्वस्यास्य यथान्याय भूयति सप्रवर्तक । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छ्रुतिः ॥
 “ वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमाविभागवित् । पाता वर्णाश्रमाणा च पार्थिव सर्वलोकभाक् ॥ ”
 तथा (३।६-९)
 “ आनुशस्य परो धर्मः सर्वप्राणभृता यतः । तस्माद्राजाऽनृशस्येन पालयेत्कृपण जनम् ॥
 “ न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपण नृपः । कृपण पीडयमानो हि मन्युना हति पार्थिवम् ॥
 २५ “ को हि नाम कुले जात सुसलेशोर्ध्वबुद्धित । अल्पसाराणि मूतानि पीडयेदविचारयन् ॥
 “ अधिव्याधिपरीताप अथ श्वो वा विनाशेने । को हि नाम शरीराय धर्मापेत समाचरेत् ॥ ”
 तथा (३।१३-१६)
 “ स्वजनैः सर्जन कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनैर्महानति विराजते ॥
 “ हिमाशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः । आनदयति चेतासि यथा सज्जनवेष्टितः ॥
 ३० “ ग्रीष्मसूर्याशुसततमुद्देजनमनाश्रय । मरुस्थलमिवोदन्न त्वज्जेदुर्जनसंघात ॥

१ यजनकअवट-काका । २ समुत्ता सु पाठ । ३ श्रुतानुबन्धीनि-मु-पाठ । ४ योगक्षेमात्
 देखिना-मु-पाठ , लोकमस्थितातेतर इत्यपि पाठान्तरं, ५ विद्या स्वाधु इति ह्यस्तिपाठ । ६ वर्जिजिनिना इति
 सु पाठ । ७ सुखसेवेन लोभित मु पाठ । ८ सज्जन इति मुपाठ ।

- “ निश्वासोद्गीर्णहृतमुक् भूमधुभीकृताननै । वरमाहीविषैः सग कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥
- “ क्रियतेऽयर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलि । तत साधु नर कार्योदरर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
- “ नित्य मनोपहारिण्या वाचा प्रन्हादयेज्जगत् । उद्देजयति भूतानि क्रूराक् धनकोऽपि सन् ॥ (२२)
- “ तद्वि विद्ध इवात्यर्थं यथा सतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
- “ प्रियमेवामिधातव्य नित्य सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केका मधुः वाच द्यूते जनप्रियः ॥ (२६) ५
- “ मद्भक्तस्य हसस्य कोकिलस्य शिखरिणे । हरति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥ (२८)
- “ ये प्रियाणि प्रभाषते प्रियमिच्छति तत्कृत । श्रीमतो वयचरिता देवास्ते नरविग्रहा ॥ ” (३०)
- सथा (३।३१-३२)
- “ शुचिरास्तिवयपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा । देवताकङ्कुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥
- “ प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोनुचानचेष्टितैः । कुर्वीतामिर्मतान् भूयै देवान् मुकुतकर्मणा ॥ ” १०
- अनुचान श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि तत् क्रिया इत्यर्थः ॥
- “ सद्भावेन हरेन् मित्र सद्भावेन च बाधवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेममानान् वा दाक्षिण्येनेतर जनम् ॥ (३३)
- “ प्राणैरप्युपकास्ति मित्रायाव्यभिचारिणे । गृहागते परिष्वगं जक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
- “ स्वसमृद्धिध्वनुत्सेकः परमद्रव्यमत्सरः ॥
- “ वयुभिर्बधुसयोगं स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मना ॥ ३६ ॥ १५
- “ अनन गच्छन्निवत महात्मनामिमं च लोकं च परं च विदतीति ” ॥ ३७ ॥
- अन्यानपि गुणानाह याज्ञवल्क्यः (आ. ३०९-११)
- “ महोत्साहः स्थूललक्षः कुतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्वसपन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
- “ अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपुरुषस्तथा । धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यविद् ॥
- “ स्वरधगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्या दृढनीत्या तथैव च । विनीतस्त्वर्थवार्त्तायाः त्रयाश्चैव नराधिपः ॥ ” २०
- स्थूललक्षः स्थूल महत् लक्षमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीनः कन्यादानग्रहणयोः सत्कुलसंबन्धेन कुलमर्यादा-
रक्षणपरः । अदीर्घसूत्रः कार्येषु त्वरावान् । स्मृतिमान् विस्मरणशीलः । अक्षुद्रोऽदोषदोषी ।
अपुरुषः परदोषाकीर्तनः । अव्यसनः व्यसनहीनः व्यसनानि चाष्टादशाहमनु (१अ ७।४७-४८)
- “ मृगयाक्षा दिवा स्वापः परिवाटः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
- “ पैशुन्यं साहसं द्रोहः ईर्ष्यासुयाऽर्थदूषणं । वाग्दडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ” २५
- तत्र सप्त कष्टतमान्याह मनु (७।५०-५२)
- “ पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमः । पतत्कष्टतमं विद्याञ्चतुष्कं कामजे गणे ॥
- “ दृढस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥
- “ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः । पूर्वं पूर्वं मुकुतरं विद्याव्यसनमात्मनः ॥ ”
- परिवाटः परनिंशः । वृथाट्या वृथाटनं । पैशुन्यमज्ञातपरदोषज्ञापनः । साहसं साधोर्बधनादिनिग्रहः । ३०

१ मने पहारिण्या सु पाठः । २ केकामधुरः प्रियवाक् इत्यत्र न द्विव इति सु पाठः । ३ अव्यच्छति च
अस्मृतिं श्रीमन्नोऽविग्रहगता इति सु पाठः । ४ सुखान् इति सु पाठः । ५ स्वभावेन ह. पाठः । ६ दावाभ्यर्च-
नः सु. पाठः । ७ रवर्षष्ट इव घनञ्—दोषादीन्, क्षणः—अपरदोषादीन् ।

द्रोहश्च शत्रुवधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविक्रमसूया । अर्थदूषणमर्थापहारो
देयानामदमनं च । अकपाल्यं आक्रोशादि । मये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिरः-

“पत्नीयत्यपि मातरं मत्तवशात्पत्नीं च मानीयति । श्वघ्नीयत्यपि मयिरं दृढशिल्पं कूपं च गेहीयति ॥

“स्वल्पं वार्युदधीयतीश्वरमया मोहात्स्यलीयत्यपि । मित्रीयत्यपि विद्विष किमपरं कुर्यान्न यन्मरणः” ॥

५ नीतिसारे (१४।५९)

“वर्मन निर्गुणत्वं च सज्जानाशो विवस्त्रता । असंबद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुहुः ॥

“संद्भिर्वियोगोऽसंद्भिश्च सयोगोऽनर्थसंगमः । स्तूलनं वेपथुस्तद्रा चिंतातस्त्रीनिषेवणं ” ॥

सकल्पेनैव स्त्रीसंगः ‘इत्यादि पानव्यसनमत्यंतं सद्भिर्गर्हितं’ । तथा

“श्रुतशीलबलोपेता पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जगमुपकवृणाय ॥ ६२ ॥”

१० एव पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां

“अभ्यासनोत्सवमिषवचनोपदेशैः कामं पिवेदमतिलोपकृष्टप्रकाशः ।”

तदेकनाश्वरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थः । श्रुते दोषानाह कामंश्च (अ. १४।४४-५०)

“लोभो धर्माक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनं । सत्समागमविच्छित्तिरसंद्भिः सह वर्तनं ॥

“स्वल्पेऽप्यर्थे निराशित्वमसत्यपि च साक्षेता ॥

१५ “प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ विषादश्च प्रतिक्षणः । प्रतिक्षणं च सश्लेषः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणः ॥

“अन्यावाचोगदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणः । गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोऽपीडनं ॥

“इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा श्रुते दोषान् प्रचक्षते ॥

“पाण्डवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापराः । श्रुतेन विषता विद्वान्कलत्राण्यपहारिताः ॥

“नलश्च राजा श्रुतेन हते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत्प्रभुः ॥

२० “श्रुतादनर्थसरभो श्रुतात्सेहक्षयो महान् । पक्षाणां संहतानां च श्रुताज्ज्ञेयं प्रवर्तत” ॥ ५३ ॥ इति ॥

मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ. १४।१।८।२०)

“यानक्षोभो यानर्पातो यानामिहरणं तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥

“अभियानस्य सपत्या यानव्यसनञ्च महत् । पुंस्त्वं प्रतप्तासिकताकुशकटकभूमयः ॥

“ऋक्षाजगरमातगसिंहव्याघ्रभयानि च । इत्यादिपृथिवीद्राणां मृगयाव्यसनं महदिति” ॥ (२३-२४)

२५ अन्येष्वपि व्यसनेषु लोकतो यथायथं दोषा उक्ताः । विस्तरभयात् न ते सर्वे प्रपञ्चिताः ॥

गुणेषु केषांचिद्व्यवस्थामाह मनु (अ. ७।३२)

“स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तं स्याद्भृशं च दृष्टं शत्रुषु । सुहृत्स्वजिह्वाः शिग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ” ॥

याज्ञवल्क्यः (आचारे ३३४) “स्याद्राजा भृत्यवर्गं च प्रजासु च यथा पिता ॥”

अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्रायां

३० “मेधावी मतिमान्मन्त्रिणवचनोपक्षः क्षमावान्जुर्वर्मात्माऽप्यनसूयको लघुकरः पाण्डुर्यविच्छक्तिमान् ।

“असाहो पराश्रयितुं कृतघृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः” ॥

* १ गमनं विहृत्य च इति सु. पाठः । (यमनं यथा तथा सवरणं । विहृत्य अनायतं शरीरं । इति
दीक्षायां) । २ अ. १४।६० । ३ अ. १४।६१ । ४ सत्यव्यर्थे इति सु. पाठः । ५ रागिता इति सु. पाठः ।

६ अभ्यासमोऽगदौर्बल्यं-यानवतो इति सु. पाठः । ७ कथनञ्च-अथ न्यपि इति सु. पाठः । ८ क्ष-ता

९ ईर-अनद्वयञ्च-य

तथा

“ परीक्ष्यकारी न विकथनश्च हृदयतिरोऽतिहृदयहारी ।

“ जितेन्द्रिय स्थाजितकोपलोमनिद्रालस स्थानपरिग्रहश्च ॥

“ त्यागी विनीतः प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोहः प्रतिपत्तियुक्तः ।

“ देशस्य कालस्य च भागवेत्ता स्वयं च यः स्यान्न्यवहारदर्शी ॥

५

“ शब्दार्थविज्ञानपटुः प्रणतः स ग्रामविद्याकुशलोऽभिजातः ।

“ मितामिभाषी मितसंयवका दैवान्वितो यश्च स भाम लक्ष्म्या ॥ ”

त्यागीत्युक्तः । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुरनिवृत्तमुक्तमिहिरण्य

“ गुणैः समस्तैरपि संप्रयुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।

“ करोत्यकीर्तिं सुखविनहानि शास्त्रेतरज्ञानजडाय दातु ॥ ”

२०

अपात्रेऽपि कचिद्दानमुक्तं भारते

“ यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दग्धि दीनमातुरः । स पुत्रभूय वृद्धिं च श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥

“ ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छयात्मनः शुभः । विगुणाश्चापि सरस्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

“ किंपुनर्मुगवन्तस्ते तत्प्रसादाभिकाक्षिणः । ज्ञातिमिर्विशहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनेति ॥ ”

तस्य कृत्यमुक्तमिहिरेण “ विचिन्त्य कार्याणि निष्ठावसाने द्विषत्सुहृन्मण्डलसञ्चितानां ।

१५

“ बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ ”

तथा “ सवेणुवीणापटुहस्वनेन गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।

“ स्रज्या त्यजेत्तुर्य्यरवावसाने शृण्वन् मित्रे मग्नपठकानां ॥ ” तदुत्तरमाचारमयूखात्प्रकारेण

शौचवतधावने कुर्यात् । तत्र दत्तधावनत्यागे परीक्षोक्ता योगयात्राया

“ अभिमुखपतितः प्रज्ञातविकृत्यः शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितः च ।

२०

“ अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टः स्थितपतितः च करोति मिष्टमन्नं ॥ ”

इमंश्रुकर्माणि विशेष

“ राज्ञः कार्यं पचमे पचमेऽन्ति भोग्यं वा इमंश्रु तस्योदये वा ॥

“ त्यक्त्वा तारां सप्त पञ्चत्रिपूर्वा यात्राकाले नैव कार्यं न युद्धे ॥ ”

ततश्च षष्ठ्यादिश्रवणमुक्तम् । “ श्रुत्वातिथिं भग्नहवासरं च प्राप्नोति धर्मार्थवशांतिं सौख्यं ।

२५

“ आरोग्यमायुर्विजयं सुभं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ ”

आयुर्जनकं विजयार्थं दुःस्वप्ननाशकं च कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

दुःस्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ताः । तच्छातयः शांतिमयूखे वक्ष्यतः । ततः कुर्यात्

“ प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च पूर्वं दत्त्वा च गा वत्सयुता द्विजाय ।

“ हृष्टा मुखं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ ”

३०

ततश्च पर्वदौ मूढान् निबधाविदानं च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३१८)

“ दत्त्वा भूमिं निषधं वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत् । आमांमिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ”

निषधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिकः । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

“ षटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितं । अमिलेख्यात्मनो वश्यान् आत्मान च महीपति ॥

॥ प्रतिग्रहपरीमाण दानछेदोपवर्णन । स्वहस्तकालसपक्ष हासन कारयेत्तिथम् ॥ ”

प्रतिग्रहपरीमाण इति प्रतिग्रहो भुनिवधादि । तस्य परिमाण । दान दीयमानक्षेत्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च शकवर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्स-

५ धिविग्रहादिकारिणा

“सधिविग्रहकारी तु भवेयस्तस्य लेखक । स्वयराज्ञा समादिष्ट स त्विन्द्रेन्द्राजशासनमिति” इत्येवम् ।
तथा

“ प्रेषयेच्च तथा चारान्स्वेष्येषु च सादर । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनदितः ॥

“ हृष्टा ज्योतिर्विदो वैशान दद्याद्वा काचनमही । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥ ”

१० नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च समा प्रविशेद्विपुक्त मिहिरेण

“ स्मितप्रसन्नप्रयमाभिभाषिते प्रसाददृष्ट्या करसग्रहश्च ।

“ यथानुकूल इदमान्यापे द्विषा प्रसादयन् वर्षसभा समाश्रयेत् ॥

समाप्रवेशनानन्तरमाह मनु (अ ७.१४७)

‘ तत्र स्थितः प्रजा सर्वा प्रतिनय विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजा सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥’

१५ तत्र च दृष्ट्यान् दृढयेद्व्याह वराहमिहिर

“ क्षमान्वितोऽस्मीति विचिंत्य चैव दृढ्येषु दृढक्षमण न उर्मि ।

“ दृढप्रभावो हि स दुर्जनस्य हस्तेन यो जीवाति जीववर्ग ॥

“ सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचाना क्षमयान्विते नृपे च ।

“ अत उग्रतरेण ते निवर्त्या येनान्येऽपि गन्तास्तथा न भूय ॥

२० “ यस्मिन् गृहीते सदृशापराधो महाजनस्त्रासमुपैति तस्मिन् ।

“ दृढो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालातरेन्यद्व्यपदिश्य कार्य ॥” दृढाकरणे चानिर्द्ध । यथोक्त

‘ द्विरद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो भुजगो व्यसिञ्च काश ।

“ परिभवमुपयानि नापराधे यदि मनुजाधिपति करोति दृढ ॥ ’

दृढश्च योग्य एव कार्य इत्युक्त योग्यवाच्याया

२५ “ एकस्य तुल्योदरपाणिपाददृढाय भीता प्रणमति मर्त्या ।

“ अत्युग्रदृढादपि चोद्विजते दृढोपराधप्रतिमः शिवाय ॥”

केवाचिच्च पचयज्ञवदावश्यकत्वमुक्त मिहिरेण

“ दृष्टस्य दृढः पुजनस्य पूजा न्वायेन कोशस्य च सम्पूर्णा ।

“ अपक्षपातोऽर्थेषु राष्ट्ररक्षा पचैव यज्ञा कथिता नृपाणाः ” मनु (अ ७.१५३-१५५)

३० “ कन्यानां सप्रदानं च कुमारानां च रक्षणं । दूतसंश्लेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥

“ अतःपुरप्रचारे च प्रणिधीना च चेष्टित । कुत्सं चाष्टविधं कर्म पचवर्गं च तत्त्वतः ॥

“ अनुरागापरागौ च प्रचार मङ्गलस्य च ॥ ” अष्टविधं कर्म प्रच्यता आह

“ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पचमे चानुवचने व्यङ्गहारस्य चेश्वरे ॥

“ दृढशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः ” ॥ शुद्धिं प्रायश्चित्त । पचद्दर्श

“ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकार सिद्धि पचागमिष्यते ॥ ”

“ मनु (७।२।९)

“ उपेतारमुपाय च सर्वोपायाश्च कृत्वा श । एतन्नयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ॥ ”

ततश्च भोजनमुक्तं योमयाश्चात्वा

“ श्रातश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् समामविद्यादिविभक्तकालः ।

“ सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृह भोक्तुमयो विशेत्स ” । मनुस्मृति (अ ७।२२०।२२)

“ एव सर्वमिदं राजा सह समन्वय मंत्रिभि । व्यासंज्याप्लुरथ मध्याह्ने भोक्तुमतं पुर वजेत् ॥

“ विषमैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषमनि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ ”

भोजनमाह स एव (७।२२१)

“ तवात्मभूतैः कालज्ञै रक्षार्थं परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्त्राग्न अद्यान्मन्त्रैर्विधापये ॥ ”

कामदकांऽपि (७।९-१०)

“ यानि शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाप्रमत्त स्यान्नुध्येत विषदूषितं ।

“ विषमैरुदकैः स्नातो विषममाणिभूषितः । परीक्षित समश्रीयाज्जागर्लीविद्धमिषमृत ॥ ”

जागर्ली आरण्यवृश्चिकादि । विष । तद्वित् तत्परिहारवित्त्वर्थः । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्न- १५

परीक्षार्थं पक्षिण स्थाप्याः । तेषां च चेष्टया विषज्ञेयः । यथोक्तं नीतिसारे (७।११-१३)

“ भृगराजं ह्युक्त्वा च सारिका चेति पक्षिणः । क्रोशति भृशमुद्विग्ना विषपक्ष्मदर्शनात् ॥

“ चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । ” विरज्येते निर्मीलिते भवतः ।

“ व्यक्तं च मायति क्रौंचो म्रियते मर्त्तकोकिलः । जीवः जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् । ”

ग्लानी रोगावृत्ता ।

“ एषामन्यतमेनापि समश्रीयात्परीक्षितः ” । परीक्षामाह कामदक (७।१५-१६)

“ भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये । वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिगानि लक्षयेत् ॥ ”

अग्निमध्ये क्षिपेदित्यर्थः ।

“ धूमार्चिर्नीलता वन्हे शब्दस्फोटश्च जायत । अन्नेन विषदग्धेन वयसा मरणं भवेत् ” ॥

द्रव्यविशेषेण परीक्षामाह स एव (७।२०)

“ रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मयस्य तोयस्य च कोकिलायाः ।

“ इयामा च वैतो विषदूषितस्य वन्तौ भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ ”

विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोक्ता नीतिसारे (७।२३)

“ प्रावारभरणानां च इयाममल्लकर्णिताः । तत्तूलीपद्मणा लोम्ना स्याद्भृशश्च विषाश्रयात् ॥ ”

ऊर्णावस्त्राणां लोम्ना भृशः स्यादित्यर्थः । विषदायिना च पुरुषाणां लक्षणमुक्तं नारद्वेन ३०

“ मुखस्य इयामवर्णत्वं त्वग्भेदो जृम्भणः ॥ १ ॥ स्वरत्नं वेपथुः स्वेद आवेशो दिग्विलोकनम् ॥

■ स्वकर्माणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च । लिंगान्येतानि निपुण लक्ष्योद्दिष्टदायिनामिति ॥

७२ सर्पाद्युपद्रवनिरासार्थमुपायमाह कामदकः (७१४)

“मयूरपुषतोत्सर्गे न भवति भुजगमा. । तस्मान्मयूरपुषताम् भवने नित्यमुत्सृजेत् ।

“शयनस्य गृहे तद्भक्तकुलं स्थापयेन्नृप” इति ॥ इति विषयीक्षा ।

५ पूर्व परीक्षितमशमनेकविध भक्ष्यभोज्याविक्रमाचारमयूखोक्तरीत्या भुजीत

तत्र च मक्षिकानिवारणार्थं व्यजनार्थं च स्त्रीभिः स्पर्शमनुजानाति मनु (अ ७२२३-२४)

“ परीक्षिताः क्षियन्त्येव व्यजनोदकधूपनैः । वेषामरणसयुक्ताः सस्पृशेयुः समाहिताः ॥

“ एवं प्रयत्नं कुर्वीत पानशय्यासनाशने । स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालकारकेषु ॥ ”

इति मोजनम् । मनु (अ. ५।२२५-२२६)

१० “ भुक्तवान्विश्वेरेचैव स्त्रीभिरत पुरे सह । विहित्य च यथाकाम पुन कार्याणि चितयेत् ॥

“अलङ्कृतस्य सपह्येदायुधीय पृथग्जन । वाहनानि च सर्वाणि वस्त्राण्याभरणाणि च ॥”

ततः पुनः प्रसाधनादि कार्यं (क मन्दकीये ७।२८-२९)

“ प्रसाधनादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं परिचारका । उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रित ॥

“ परमादागतं तच्च तच्च सर्वं परीक्षयेत् । सदा स्वेभ्यः परेभ्यश्च रक्षेद्राजा सुरक्षितः ” ॥

१५ अनतरं च मृगयाद्यर्थं यानागारोहेदिति कामवक्क. (७।३०)

“यान वाहनमारोहेत् ज्ञात यात्रोपपादित । अविज्ञातेन न तथा सकृद्वेन न सव्रजेत् ॥”

शातमन्यैः परीक्षित । यात्रोपपादित तत्तयान्नाया योग्य । यथा व्याघ्रदिमृगयाया हस्त्यादि ।

तदा च खट्वायपि विभृयात् । तत्र खट्वलक्षणे योग्याश्रया

“अगुरुशतार्द्धमुत्तम ऊन स्यात्पचर्षेति तद्गुः ।

२० “ अंगुलमानात् ज्ञेयः समांगुलस्थो व्रणः शुभः ” । केशवव्रणाः शुभदा इत्युक्तं ।

“ श्रीवृक्षवर्द्धमानात्पत्रविधिलिंगकुडलाब्जानां । एते षणा प्रशस्ताऽध्यायुषस्वस्तिकाना च ” ॥

व्रणानामशुभत्वं तत्रैव

"कुक्कलासपाककंककय्याद्रकवधवृश्चिकाकुतय । सङ्गे व्रणा न शुभदा वशानुगता प्रभवाश्चेति ॥"

तदाकारस्तत्रैव

२५ "गोजिव्हासंस्थानो नीलोत्पलवंशसदृशश्च । कर्णवीर्यवत्सदृशश्चन्द्रकरो महलाय प्रजास्तथा ॥"

मंसुकाग्रः सहः । तथा

“नाकारणं न विवृणुयात् न विधेयञ्च । पश्येन्न तत्र वदन् न ववेञ्च मूल्यम् ॥

“देश न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च । नैव स्पृशेन्नृपतिरग्रवतोसि यष्टिं ॥”

प्रतिमानयेत्पूजयेत् । अप्रयतो शाचि । स्वद्धाविसंस्कारमाह वराहमिहिर

३० ■ अर्कं पयोहृदविधानमधीसमेत पारावतास्वभाकृता च यत्तमलेष ।

“ द्वाकस्य तैरुमथितस्य ततोऽस्य पान पश्चात्स्थितस्य न क्षिरासु भवेद्विघातः ॥

“क्षारे कद्व्यामथितेन यक्ते विनोषिते पायितमायुष यत् ।

“सम्यक् स्थित चाश्मनि नैति भग्नं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौट्य ॥”

इति सङ्गलक्षण । अन्वादि लक्षणानि बलनिरूपणे वक्ष्यामः ।

अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलातरिक्षभेदात् । सा च यद्यपि पूर्वं व्यसनमध्ये परिगणिता तथापि

“अन्यकार्यविरोधेन कुर्यादासेटक नृप ” इत्यादिवचनादत्यनासक्तेन कार्यम् ।

अस्यां च गुणोऽयुक्तः कालिदासेन (शाकुन्तले २।५)

५

“मेदच्छेदकृशोदर लघु मयत्युत्थानयोग्य वपुः । सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्जित भयक्रोधयोः ॥

“उत्कर्षं स च धन्विना यदिषव सिद्ध्यन्ति लक्ष्येऽर्चले । मिथ्यैव व्यसनं वक्षति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥”

कामन्दकीऽपि

“आमादयो हि जीर्यन्ते सा योग्यैव विवानिर्जा । चरेषु यत्र लक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायते” इति ॥

तत्र जलमृगयामाह कामन्दकः (७।३४)

१०

“परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाससैन्यचक्रम् ।

“सुविशोषितनक्मीनजालं व्यवगाहेत् जले सुहृत्समेतः ॥” तथा (७।३२)

“अधार्मिकाश्च क्रूराश्च दृष्टदोषान्जिराकृतान्चोपरेभ्योऽभ्यागताश्चैव दूरेणैव समाचरेत् ॥” तथा (७।३३)

“महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविका । अन्यनौप्रतिबद्धां वा लोपयेन्नावमातुरां ॥”

लोपयेन्नागीकुर्यात् इत्यर्थः । तत्र च

१५

“जालैश्च बहिर्ज्ञैश्चैव शक्तिमि कटकेस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसम्पदम् ॥”

इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्यः

“सुपरिक्षितरक्षितानां तु सीम्नो लघुयानस्तु मृगाटवीमुषेयादिति ” । कामन्दकापि (१४।२८)

“अथ चेन्मृगयाक्रीडा वाग्नेसन्नगरातिके । कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमम् ॥

“अंकटकलतागुलं विषपादपवर्जितम् । शोषितग्राहसलिलं सुगमैरजलाशयम् ॥

२०

“नानापुष्पसमाकीर्णं हस्तिनीकलमान्वितम् । अगम्य रिपुसन्धाना मनः प्रीतिविवर्द्धनम् ॥

“तद्वनेचराचित्तज्ञो क्लेशायाससहैर्हृदैः । मृगयारक्षिभिः स्वात्मैः प्रकीर्तेर्हीरमानसः ॥”

वनेचरा मृगादयस्तेषां क्रोधमयाविष्टचित्तं जानन्ति ते ।

“तत्कर्मा तु नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः । क्रीडनायास्यं विविधा मृगजाती प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

“यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेत्सैन्यं दुरातगोचरम् ॥ ४० ॥ २५

“विधिरेव” समादिष्टो मृगयाक्रीडने वरः । न गच्छेदन्यथा राजा मृगया मृगयुर्वथा ॥ ४२ ॥

लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थः । एवमनासक्तः ह्येनादिकुरपक्षिभिरुत्तरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।

इति मृगयानिरूपणम् ।

ततो गृहमागत्य सायंकृत्य कार्यमित्याह मनुः (अ ७।२५-२२९)

“सन्ध्या चोपास्य शृणुयादतर्वेक्ष्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिना चैव ब्रजिधीना च चेष्टितम् ॥ ३०

“गत्वा कक्ष्यातरं सम्यक् समनुज्ञाय तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीमिरतं पुरं पुनः ॥

१ अमलवृक्षकचर्हरव—बले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्भूतजलदायक इति मुद्रितपाठ १४।३३ ।

४ नानाविद्गणकुल इति मुद्रितपाठ (३३) । ५ तत्कर्मासौ सु या ६ व ।

“ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्ववर्षे प्रहर्षितः । संविशेच्च यथाकालमिति ॥ ”

विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनु (अ ७।५८, ६०-६२)

“ सर्वेषां तु विशिष्टेन बाह्येण विपश्चिता । मन्त्रं यत् परं मन्त्रं राजा वाङ्मन्यसंयुतम् ॥

“ अन्येनपि प्रकुर्वीत शुचीनं प्राज्ञानवस्थितान् । सम्यगर्थसमाहर्तृन् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥

५ “ निवर्त्ततास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृमि । तावतोऽतद्वितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

“ तेषां मध्ये नियुजीत शूरान् दक्षान् कुलोद्भूतान् । शुचीनाकरकर्माणि मारुतनिवेशन ॥

आकराः सुवर्णायुत्पत्तिस्थानानि । कर्माणि धान्यादिसग्रहस्थाने । अन्तर्निवेशने शयनाविगृहे मारुतम् । शूरा हि तत्रैकाते कदाचित् राजानं निहन्युः ।

“ अभ्यक्षान् विविधान् कुर्याच्च तत्र विपश्चित् । (७।८१) ” तत्र तत्र हस्त्यश्वादी ।

१० “ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं । इमिताकारचेष्टाञ्च शुचिं दक्षं कुम्भोद्भूतम् ॥

“ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवितावपुष्मान् वीतमीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ” (७।६३-६४)

पूर्वश्लोकोक्तयोः शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्ते प्रशंसार्थाः ।

तत्रैव विविक्ते शस्त्रकरधारादीनामशस्त्रधराणां वाक्यानि शृणुयात् । तदुक्तम्

“ तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदश्चकरोति ” ।

१५ तत्र सर्वदा । राजसमीपवर्तिना सवकानां लक्षणमाह कामदकः (५।२१-३०)

“ भर्तुरर्द्धासने दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् ।

“ कोऽनेत्यहमिति श्रूयात् सम्यगाज्ञापयेति च । आज्ञां चावितर्थां कुर्यादध्याशक्त्याविलम्बितम् ॥

“ उच्चैः प्रहसनं कासं शीघ्रं कुसनं तथा । जुभणं गात्रभगं च पर्वस्फोटं च वर्जयेत् ॥

“ प्रविश्य सानुरागस्य चित्तस्थं च समस्तम् । समर्थयश्च सत्यश्च सायं भाषेत भाषितम् ॥

२० “ तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् । सुखप्रसन्नगोष्ठीषु विवादे वादिना मतम् ॥

“ विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुं क्षिप्तोत्तरं वचः । प्रवीणोऽपि च मेधावी वर्जयेद्भिमानिताम् ॥

“ यदप्युच्चैर्विजानीयाश्रीचैस्तदपि कीर्तयेत् । कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितम् ॥

“ आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणमावितम् ॥

“ प्रियं तथ्यं च पश्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । परार्थं देशकालज्ञो दशकां च साधयेत् ” ॥

२५ सतोवाचवसरे परोपकारमपि कुर्यादित्यर्थः । तथा (१।५३)

“ अपि श्याणुर्वदासीन् शुष्यन् परिगतः क्षुधा । न त्वेवानर्थसंपन्नो हृत्तिमीहेत पडितः ” ॥

नथा

“ गुह्यं कर्म च मन्त्रं च न भर्तुं सप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

“ स्त्रीभिस्तद्दर्शनाभिः पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्यां साहित्यं ससर्गं च विवर्जयेत् ॥

३० “ वेपथुभाषानुकरणं न कुर्यात्प्राथिवीपते । मपन्नोऽपि च मेधावी स्पृष्टेन न च तद्वृणौ ॥

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा । २ यवअनट—दत्तान् । ३ तपामर्षे इति मानवोयपाठः । ४ रश्मिकय-अचनटव—शुष्मान् । ५ अनटयवर्ध—नान्यस्यविक्षिपेत्, भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिजान्यत्र विक्षिपेदिति सु पाठः, क्ष—मुहूर्तान्यत्र । ६ धीं सु पाठः । ७ प्रवृद्धं सु पाठः । ८ श्याणुरिवासान् । ९ विद्वेषं अ ५।३१ । १० दूतम् । ११ वेपथुभाषानुकरणम् ।

“ रागापरामो जानीयाद्भर्तुः कुशलकर्मवित् । श्रमिताकारश्चेद्वाभ्यस्तदभिप्रायवित्तया ॥

“ तदर्था तत्कृता बोधैराकर्णयति तत्कथा । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमान च नदति ” ॥

राजा कस्यचित्सुतौ क्रियमाणाया स्वयमभ्यभिन्नदन कार्यमित्यर्थः ।

“ कथार्तराणि स्मरति प्रकुष्ठान् कीर्त्तयेद्वृणान् । निर्गुणं ह्यपि भर्तार आपत्सु न परित्यजेत् ” ॥ ४७ ॥

मारते

“ अग्निं दीप्तमिवासीवेत् राजानमुपशिक्षितः । आशीन्निवमिव कुक्षं प्रभु प्राणघनेश्वरम् ॥

“ यत्नेनोपचरोन्नित्य नाहमस्मीति चिन्तयेदिति ” ॥

राजा क्षिप्रतीति मत्वा नावगणनीय । किंतु यथा सर्वे सावधानस्ता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थः ।

“ तत परतगे नास्ति य आपत्सूपतिष्ठते । स्वस्थवृत्तेषु सत्वाद्या नैवयात्यभिलक्ष्यते ॥

“ विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामातिगिच्यते । श्लाघ्यायानदनी चैव महतामुपकारिता ॥

“ काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदये । जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥

“ रक्षास्यपि हि गृह्यते नित्यं छदानुवृत्तिमि । धीसत्वोद्योगयुक्तानां किं दुराप महारमन ॥

“ छदानुवर्तिना लोके क परः प्रियवादिना ॥

“ अलसस्याल्पदोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मन । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥

“ ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः । तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसपदाः ॥

“ आजीव्य सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्य त्यजत्येन शुष्कं वृक्षमिवाडजा ॥ ”

चाणक्योऽपि

“ सुवर्णपुष्पिता पृथ्वी विचिन्वति त्रयो जनाः । शूरश्च कुनविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुः ॥ ” तथा

“ कुलं वृत्तं तथा शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते । कुर्वतेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातारि रज्यते ॥

इत्यादिसेवकलक्षणम् ।

अथ स्वामिकृत्य नीतिसारं (५।६४-६६)

“ अपेक्ष्यं हि नृपः कलुः भृत्यानामनुर्जाविना । कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥

“ स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गहितः ॥

“ अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्स विगहितः । अपात्रवर्षणादन्यात्किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥

“ कुलं विद्या श्रुतं शौर्यं सौजीव्यं मृतपूर्वता । वयोवस्था च सप्रेक्ष्य आद्रियेन महार्त्मेन ॥

“ कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्बुद्ध्यान्मनस्विनः । त्यजत्येते च भर्तारं प्रति वा मानहेतुना ॥

“ निरालाके हि लोकऽस्मिन् नासते तत्र पडिता । जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समतामता ॥ ७१ ॥

“ कुशोऽपि हि विवेकज्ञा याति सश्रवणीयता ॥ ७० ॥ ” यथा

“ सर्वैर्गुणैर्विहर्निऽपि स राजा यः प्रतापवान् ॥ प्रतापयुक्तव्रस्यते परे सिंहान्मृगा इवेति ॥ ”

विरक्तस्वामिलक्षणमुक्तं कामदकेन (५।४२-४६)

“ अकोपोऽपि सकोपाय प्रसन्नश्चापि निःफलः । वदत्यकस्माद्बुद्धेति रुक्षं च मुहुरक्षितं ॥

- “ विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहसोत्थाय गच्छति । समावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
 “ साधुक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा । आचक्षोणकथामगं करोति विरसीभवत् ॥
 “ उपास्यमानं ज्ञयने सुप्तवत्तत्र तिष्ठति । यत्नेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्चं विचेष्टते ॥
 “ इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं । रक्तावृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेदिति ॥ ”
- ५ अत्र षाड्गुण्यसयुतमिति मन्त्रविशेषणमुक्तं । तानाह मन्त्रः (७।१६१)
 “ सधिं च विग्रहं चैव यानमासनसेव च । द्वैधीभावः सश्रयः च षाड्गुण्यं चितयेत्सदा ॥ ”
 तत्र कामदक सधिं निरूपयति (९।१)
 “ बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः । आपन्न सधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनामिति ॥”
 तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसधिमैत्रीसंयोगेव प्राधान्यमुक्तं (९।२१-२२)
- १० “ एक एवोपहारस्तु संधिरेव भूतो हि न । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिता ॥
 “ अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्धो न निवर्तते । उपहारादते यस्मात्सधिग्न्या न विद्यते ॥ ’
 मन्त्रीसधिरस्तु समयोगेव । क्वचिदन्यजग्यार्थं विषमयोरपि भवति ।
 “ कन्यादानानुपकारसधयस्तु अनारेयोवातर्भवति । अतो न ते पृथक् निरूपिता ।
 अत्रासधेयानाह कामदक (९।२३-२४)
- १५ “ बालो वृद्धः दीर्घयोगस्तथा शान्तिवहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
 “ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमाक् । दुर्भिक्षव्यसनापेतो बलव्यसनसकुलः ॥ २५ ॥
 “ अक्षेशस्यो बहुरिप्युक्तः काले न यश्चन । एतैः सधिर्न कुर्वीत विगूणहीयानु केवलः ॥
 “ एते विगूणमाणा हि क्षिप्रं याति रिपोर्वशः ॥” २६ २७ ॥ तथा (९।४५ ४६)
 “ सधिः कार्योऽप्यनार्येण संप्राप्योत्सादयेद्वि न ।
- २० “ सघातवान्यथा वेणुर्निबिडैः कटुकैर्वृतः । न शक्यते समुच्छेत्तु भ्रातृसघातवास्तथा ॥
 “ बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं । प्रतिवात हि न घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
 “ बलीयासि प्रणमता काले विक्रमतामपि । सपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निम्नमा ॥ ५० ॥
 “ राजानं मच्छेद्विश्वासं सवितोऽपि हि बुद्धिमान् । अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिदं पुरावधीदिति ॥ ५१ ॥
 इति सधिः । अथ विग्रह उक्तो नीतिसारे (१०२)
- २५ “ आत्मनोऽभ्युदयाकाक्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारमेतेह विग्रहः ॥ ”
 तत्र विग्रहकरणान्वाह कामदक (१०।३)
 “ राज्यस्त्रीस्थानदेशानां पौनस्यं च घनरस्यं च । अपहारो मदो मानपीडा वैषयिकी तथा ॥
 “ वैषयिकी देशसवधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बहुविनाशनः ॥ ”
 “ सुतानुग्रहविच्छेदस्तथा मदलदूषणः । एकाध्यामिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥ ४५ ॥
- ३० कर्तव्याकर्तव्यविग्रहावाहः स एव (१०।२१)
 “ तदात्वे फलसयुक्तमाशङ्क्य कलवर्जितः । आर्षेत्या फलसयुक्तं तदात्वे विफलं स्मृतं ॥

१ अपूर्ववि । २ बलेन । ३ तत्र । ४ यद्यनन्यप्रतिक्रिया—विचेष्टयेत् । ५ यस्मात् । ६ घन—अलम्बा ।

७ क्षतिमान् । ८ अवेसस्यो । ९ नजातु । १० यद्यनन्यप्रतिक्रिया—मानस्य । ११ यद्यनन्यप्रतिक्रिया—यत्नस्य च ।

१२ य—आपत्त्या, कथयअनर्ह—आवर्त्या ।

उभयो कलवानुत्तमः । एव त्रैविध्य । उभयमपि मध्यम । यस्तु तदात्वायस्योरफलं सोऽपमः ।

विग्रहक्षमन चावश्य कुर्यादित्याह स एव (१०।१२-१३)

“ कुर्यादर्थपरित्याग एकार्थाभिनिवेशने । घनापचारजाते नु विरोध न समाचरेत् ॥

“ कदाचिद्विग्रहे पुसा सर्वनाशस्तु जायते । सर्वोपायैरतो राजा विग्रह न समाचरेत् ॥

“ उपायात्तरनाशे तु स्व त विग्रहमाचरेदिति । ” इति विग्रहः ॥

५

यानमाह कामवक्त्र (११-१) “ गुणानुरागप्रकृतेर्यावा यानमिति स्मृतमिति । ”

तत्काल मनुराह (अ ७।१८३-१८४)

“ मार्गशीर्षे शुभे मासे यायायात्रा नहीयति । फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मास प्रति यथाबल ॥

“ अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येदधुर्व जय । यदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ ”

वर्षादिष्वपीत्यर्थः । मिहिरोऽपि

१०

“ यात्रा नृपस्य शस्त्रीहफला मधी च छिद्र रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिदाहुरिति ॥ ”

तज्जेदा उक्ता नीतिसारे (११।२-६, ९-११)

“ विगृह्य सधाय तथा सभूयाय प्रसधतः । उपेक्षया च निपुणैर्यान पञ्चविध स्मृतं ॥

“ विगृह्य याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विगृह्यवान यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥

“ अरिभिर्त्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् । विगृह्य चारिभिर्मतु विगृह्य गमन स्मृतं ॥

१५

“ सधायान्यत्र यौ यात्रा पार्श्विग्राहेण शत्रुणा । सधाय गमन प्रोक्त तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥

“ एकीभूय यदैकत्र सामतैः सापरायिकैः । शक्तिशौर्ययुतैर्यान सभूयगमन हि तत् ॥

“ अन्यत्र प्रस्थितः सगादन्यत्रैव च मच्छति । प्रसगयान तत्प्रोक्तमत्र शल्योनिवर्धनं ॥

“ रिपु यातस्य बलिनः संप्राप्त्याविकृत फल । उपेक्ष्य तस्मिन्यवानमुपेक्षायानमुच्यते ॥

“ निवातकवचान्हित्वा हिरण्यपुरवासिनः । उपेक्षायानमास्थाय निजयान धनजय ” इति ॥

२०

यान चाग्रे पुनर्निरूपयिष्याम । इति यान ॥

आसनमुक्त नीतिसारे (११।१३) “ परस्परस्य सामर्थ्याद्विघातादासन स्मृतमिति । ”

तथा (११।१५-१७)

“ यदा दुर्गास्थितः शत्रुर्गृह्णीतु नैव शक्यते । विगृह्येन तदाऽमीत छिन्नास्यासारबीबधान् ॥

“ विच्छिन्नबीबधासार प्रक्षीणयवसंघन । विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव शमयेत् ॥

२५

“ अग्रेष्व विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयो । सधाय यदवस्थान सधापासनमुच्यते ॥ ”

सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासन कार्यमिति । इत्यासन ॥

द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११।२४) “ द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकादिवदलक्षित ” इति । तथा

“ द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतत्रपरतत्रयो । स्वतत्र उक्तो ह्यन्यस्तु य स्यादुभयवेतनः ” ॥ २७ ॥

इति द्वैव ॥ आश्रय उक्त कामवक्त्रेण (११।२८)

३०

“ उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्धत सत्यमार्यमाश्रयेत बलोत्कटम् ॥

“ बुध्यैवोपक्रम त्रेयाव फलनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिना ॥ ४६ ॥

“ अयोऽप्रेथमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धबैतत् कारि कन्देर्नियामक ॥ ४९ ॥

“ उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशीष्यते ॥ ५० ॥ ”

उपायः कटाहादिप्रक्षेपः । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

५ “ यदि तत्रापि सपश्येदोष सश्रयकारितः । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाश्रयेत् ॥ ”

इत्याश्रयः । एवविधं मंत्रं मंत्रिभिः प्राङ्गुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनुः (७।१७८)

“ सर्वोपायैस्तथा कुर्याच्छीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यधिकानस्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ इति ।

तान् द्वादशराजमण्डलोक्त्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४५)

“ अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परःपरः । कमशो मण्डलं चिन्त्य सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ”

१० ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः कुत्रिमा प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापन्नभ्रातृपितृव्यसन्पुत्रादिः ।

कुत्रिमो रिपुर्न्यस्थापकृतं येनापकृतं वा । प्राकृतश्चानतरदेशाधिपतिः । सहजः मित्रः भागिनेयपैतृ-

स्वस्रीयमात्रृष्वस्रीययादिः । कुत्रिमः मित्रः येनोपकृतः यस्य चोपकृतः । प्राकृतः मित्रमेकातरित-

देशाधिपतिः । सहजकुत्रिमशत्रुमित्रलक्षणराहितौ सहजकुत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो

अतरदेशाधिपतिः ॥

१५ अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योऽन्तेऽन्त्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनतरदेशाधिपतिः ।

व्यसनी हीनबलः रिक्तिप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनः दुर्बलश्चोऽन्तेऽन्त्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः ।

प्रबलमन्त्रयुक्तः कर्शनीयः । तथा च राजमानसोल्लासे

“ निर्मूलनाशमुच्छेद पीडनं बलिनिग्रहः । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशबलापकर्शनादिति ॥ ”

मित्रं च द्विविधं । बृहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृहणीयं । कोशबलाधिकं कर्शनीयं ।

२० प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह “ अनतरस्तत्परःपरः ” इति । अनतरः प्राकृतोऽस्ति तत्परः प्राकृतः

मित्रः । तस्मात्परः प्राकृतः उदासीनः । शेषा पुनः प्रसिद्धत्वाश्रिताः । एतद्राजमण्डलं क्रमशः

पूर्वादिक्रमेण चिन्त्य एव चतुर्विधं । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकं मण्डलं पञ्चाकारं ।

ये च पार्थिव्याहादयस्तेऽयत्रैवातर्भवति । सामादिभिरित्युक्तं तान्सामादीनुपायानाह याज्ञ-

वल्क्यः (आचारे ३४६)

२५ “ उपायाः सामं दानं च भेदो दण्डस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ता सिद्ध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥

भेदः शत्रुसामतादीनां परस्परं वैरोत्पादनः । स एव

“ स जेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेभाकृतबुद्धिना । सत्यसधेन शुचिना ॥ सहायेन धीमता ॥

“ यथाशास्त्रं प्रयुक्तः स सदैवासुरमानुषः । जगदानदयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

“ अधर्मदण्डेन स्वर्गकीर्तिलोकाविनाशनम् । सम्यक् दण्डेन राज्ञः स्वर्गकीर्तेर्जयावहः ॥ ” मनुः (८।१२९)

३० “ अत्रुद्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याधैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति ॥ ”

दण्डप्रकारं दण्ड्यादं दण्ड्यव्यवस्थां कथयन् हारमयूखे (पृ. १०९) दर्शयिष्याम ।

“ एव मन्त्रयित्वाऽतः पुर शोधयित्वा प्रविशेत् । अथोक्त (नीतिसारे ७।३७)

“ कारयेद्भवनशोधनमाद्यौ मातुः (तिकमपि प्रविशेत्) ।

“ आतशकचनुगतश्च विशेष संकटे च महने च न तिष्ठेत् ॥”

तथा “ निर्गमे च प्रवेष्टे च राजा मार्गे समततः । प्रोत्सारितजनं गच्छेत्सम्यग्माविष्कृतोन्नतिः (३९) ॥ ५

“ यात्रोत्सवसमाजे तु जलसवाधशालिनः । प्रवेशाभावाद्वाहेत नातिबेलं च सपथे ॥ ४० ॥

“ निषेवितो वर्षधौ, कस्यकोष्णीषशालिभिः । अतः पुरे च विचरेत्कुब्जकैराप्तवामने ॥ ४१ ॥

“ नीचैरतः पुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः । सखाशिविवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिः ॥ ४२ ॥

अतः पुरशोधनमाह कामदक (७।४४)

“ आशीतिकाश्च पुण्याः पञ्चाशीत्यंशं योषितः । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ १०

“ अभ्यतरगतोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५ ॥

“ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारथः । मातुः शय्यांतरे लीनः कारुण्यं चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥

“ न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् ॥ ५० ॥

तथा स्त्रीणां कस्तिमुक्तं नीतिसारे (७।५१।५५)

“ विशेषेण तु सयोज्यं मधुनेति विलोमितः । देवी तु काशिराजेंद्रं निजधानं रहोगतं ॥ १५

“ विषाक्तेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपः । वेण्यां शर्खीं समादाय तथा चापि विदूरथः ॥

“ इति वृत्तं परिहरेन्नराश्चापि प्रयोजयेत् ॥

“ यस्य दारा सुगुप्ता स्युः पौरुषैराप्तकारिभिः । सर्वलोकोन्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥”

एव सावधानोऽतः पुरं प्रविशेत् । अथ भार्यागमनमुक्तं कामदकेन (७।५६)

“ धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्दारां ननुक्रमः । गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणब्रूहिताः ॥ २०

वाजीकरणादिकं च कामशास्त्रादवगतं । विस्तृतिभयाच्चेह निरूपितः । नीतिसारे

“ विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्यलोकं प्रमदाहतक्रियः ॥

“ सशस्त्रधनेन हि साधुपाणिना स्वपितृयैस्तु परमाभिरक्षितः ॥ तथा

“ नयेन जाग्र यनिशं नरेश्वरे सुखं स्वयतीह निराशयः प्रजा ॥

“ प्रमत्तचित्ते सति जाग्रति प्रजा प्रजागरेणास्य जगत्प्रवाधते ॥ ५८ ॥ इति ॥ २५

एव तिष्ठतः फलमाह वराहमिहिरः

“ आचारस्थः सागराताः परिवर्ती भुक्ते दीर्घं कालमुत्वातशत्रुः ॥

“ यत्राचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्माद्भोगान्देहभेदेऽपि भुक्ते ।” भारते

“ धृतिः क्षमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिहृगः । मित्राणां चानभिद्रोहः एताश्च समिधः श्रियः ॥”

समिधो वर्द्धनानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपणः ।

३०

१ धारिणि । २ शतम् । ३ लाजान् विधेयं सयोज्य । ४ विषदिग्मेन । ५ शर्खी । ६ अद्विष्ट ।
७ चञ्चली अपि । ८ पुरुषैः । ९ भोगाः । १० इति । ११ आशङ्क्यन्धेन । १२ स्वपितृयैः । १३ स्वपितृभिः
सम्भवात् ।

अथामात्य । तत्र पुत्रोऽप्यमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावैतौ महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्त ”

“ पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥

“ तत्र कुर्यायेन पिता मनागपि विधीदति ॥” तथा

५ “ यस्मिन् पितुर्भवेत्प्राप्तिः स्वयं तस्मिन् प्रिय चरेत् । यस्मिन् द्वेषः पिता कुर्यात्स्वस्वापि द्वेषेणैव सः ॥

“ असंमतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

“ स्वसंपत्तिमदाज्ञैव मातरं पितरं तथा । भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभा ॥

“ महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्धेत पितुराशया ॥

“ पुत्रस्य पितुराशा हि परमं भूषणं स्मृतं । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ॥

१० “ भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराशोल्लघनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥

“ तस्मान्द्रष्टा भवतीह दासवद्वाजपुत्रकाः ॥

“ एव गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे । त्यागी च सत्त्वसर्पज्ञः सर्वान्कुर्यादृष्टे स्वके ॥

“ शनैः शनैः प्रवर्धेत शुकुपक्षमृगाकवत् ॥

“ एव वृत्ता राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यर्कटकं । सहायवाद् महामात्यो चिरं मुक्ते वसुंधरा ॥

१५ एतच्च राजपुत्रेविशेषमात्रमुक्तं । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव ।

तेषां राजपुत्राणां रक्षणं प्रयत्नतः कुर्यादित्याह कामदकः (७।१-६)

“ प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं । लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

“ राजपुत्रा मदोद्धृता गजा इव निरकुशाः । भ्रातरं चाभिनिघ्नति पितरं चाभिमानिनः ॥

“ राजपुत्रैर्मदोद्धृतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः । दुःस्त्रेण रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥

२० “ रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते । सिंहशावा इव घ्नति रक्षितारमसंशयम् ॥

“ विनयोपमहान् मृत्यौ कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥

“ विनीतमौरसः पुत्रं यौवराज्येऽध्यक्षयेत् । दुष्टं गजमिवोद्धृतं कुर्वीत सुखबधनम् ॥” तथा

“ लालनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्रं शिक्षणीयो यथा स्याद्विनयी सूतः ॥”

तुर्वृत्तं प्रत्याह (७।७-८)

२५ “ राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागः हि नार्हति । क्षिप्यमानः स पितरं परानाम्रित्य हति हि ॥

“ व्यसने सज्जम न हि क्लेशयेद्वसनाश्रयैरिति ।” इति राजपुत्रनिरूपणम् ।

अमात्यस्त्रिविधः । उत्तममध्यमऽधमभेदात् । तदुक्तं महाभारते ()

“ त्रिविधा पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां च समवेतानां गुणदोषान्वदाम्यहम् ॥

“ मित्रमिहितसंयुक्ते समर्थैरर्थनिश्चये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्वाधैरप्यगर्हितैः ॥

३० “ समन्वयित्वा यः कर्मप्रारम्भे सप्रवर्तते । धैर्याच्च कुरुते यन्न तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥

“ एकोऽर्थान्विमिश्रयेको धर्मः च कुरुते मतिः । एकं कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥

“ गुणदोषाग्निधित्यैव दैवमेव व्यपाश्रितः । कर्त्रियामीति यः कार्योपेक्षकः स नराधमः ॥” इति॥

वाञ्छवत्कथं (भा ३१२)

“समानेण प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिरान्शुचीनतैः सार्द्धं चितयेद्वाज्यं विशेषाच्च तत् स्वयमेति ॥”

मनु संख्यामप्याह (७/५४)

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान्साचिवान् सप्त चाहौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति ॥”

लब्धलक्षाश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायातान् । नीतिखारे (४/२५)

“कुलीनाः श्रुचयः शूराः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दंडनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपते ॥

तथा “स्मृतिस्तत्परतार्येषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः । दृढतामनुगुप्तिश्च मन्त्रिसपत्न्यकीर्तिता ॥

“सज्जमानमकार्येषु निरुद्युर्मन्त्रिणो नृपः । गुरुणामिव चेतसा शृणुयाद्भवनं नृप ॥”

पुरोहितकृत्यं तत्रैव (१/४१)

“अथवा च दंडनीत्यां च कशलोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकर्पोष्टिकं ॥ १०

“तादृक्सावत्सरोऽप्यस्य ज्योतिः शास्त्रस्य चिंतकः । ग्रन्थामिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥”

इत्यमात्यादिनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायशः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते ।

अमात्यानां सेवकमध्येऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः । तेषां कृत्यमुक्तं कामवकोन (४/४४-४५)

“नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पथगतं वारयत्यनिवारिताः ॥

“सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयति ये । सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥

“कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तरागेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः सन्न किं न कुर्यादसाधतः ॥”

तथा (४/६८-६९)

“त्यागविज्ञानसत्याय महापक्षं प्रियचक्षुः । आयतिक्षेममद्वेष्ट्य मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥

“समुत्पन्नेषु कूट्येषु दारुणेष्वप्यसशयः । दर्शयत्यच्छदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥

“धर्मार्थकामसयोगो मित्रास्तु प्रिविष फलः । यस्मादेतच्चयं न स्यात्तत्र सेवेत पण्डितः ॥ ७९ ॥ २०

“शुचिता त्यामिता शौर्यं समानसुखदुःखताः । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्वृणा ॥ ७५ ॥

“तदर्थेहानुरागश्च सश्रित मित्रलक्षणः । यस्मिन्नैतच्च तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

न विश्वसेदित्यर्थः ।

“प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं रिपून् ॥

“न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः । पुंसामापरमर्तीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ २५

“अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगूणहीयाद्भूतैरिति ॥” इति सुहृन्निरूपणम् ॥

अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह वराहमिहिरः

“कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा पक्षी विपक्ष इव किं निघन करोति ।

“अन्नादिवेद्विद्यगणो वसुतस्तथा च तत्प्राप्तिरक्षणविवृद्धिषु यत्नवानन्यात् ॥” मारते

“मधुशोहं कुहेदाष्ट्रं भ्रमरा इव पादपात्रत्सापेक्षी कुहेच्चैव स्तनाश्च न विकुट्टयेत्” । विकुट्टयेच्छोषयेत् । तथा ३०

“यः कश्चिज्जनयेदर्थं राजा रक्ष्यः स मानवः । यो राजकोशं नश्यतमाचक्षीत युधिष्ठिरः ॥

“ श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यभामास्यतो भवेत् । अमात्या क्षुण्णहर्त्तारं शक्तिं वा प्रति भारत ॥”
क्षुण्णहर्त्तारं राज्ञे निवेदयितार ।

“ राजकोशस्य गोप्तार राजकोशाधिगोपकाः । सर्वे तमनुषावन्ति स विनश्यत्परक्षितः । ”

अनुषावन्ति मारयितुं चावन्तीत्यर्थः । कामेवकः (४।६२-६३)

५ “ वर्द्धमानोऽप्यनिम्लायः स्यात् पूजितदेवतः । शंसितद्रव्यसंपूर्णो ह्य आतैरधिष्ठितः ॥

“ मुक्ताकनकरत्नादयः पितृपैतामहोचितः । गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥

“ यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता । ” तथा

“ धर्माजितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसंपतः ॥ ६३ ॥

“ कर्महेतोस्तथार्थाय मृत्यानां मरणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६४ ॥

१० “ पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा ” । नीतिसारे

“ नान्याय्य च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वह । कृषिर्वणिक्पथोर्दुर्गं सेतुं कुंजरवधनं ॥

“ स्वयं करधनादान स्वस्थाचितोऽपि वर्द्धयेदिति ” । भागा उक्ताः शिवधर्मे

“ तस्मान्निमाम वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः । ”

भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्मौ यः । भागपचक्रं कृत्वा त्रितयं जीवनाय भागद्वयं

१५ धर्मायेति हेमाद्रिः । कुपणाशकविषये भारते

“ एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोक्षती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृताः ” ॥ इति ।

दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रशुक्त नीतिसारे (६।३)

“ राज्यागमात् तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥

“ तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन्वापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजाः प्रसाधेरन्तास्तान् छियान्महीपतिः ॥

२० “ धर्मार्था क्रियमाणं हि शंसंस्यागमत्रेदिमः । स धर्मोऽयं विगर्हति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥

“ धर्माधर्मौ विजानन् हि सासनेऽभिरतः सताः । प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपथिनः ॥ ८ ॥

“ राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवह्नुना । एकैकशः सहतान्वा दूष्यास्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥

“ दूष्यानुपाशुदडेन हन्याद्राजाविलम्बितः । अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकदेषं समाश्रितान् ॥ १० ॥ तथा

“ अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किञ्चित् सर्वं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्द्धं यस्माच्चूणात्यसौकरान् ॥

२५ “ सर्वतो धर्मवद्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य हरक्षितुः ॥

“ यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । काष्ठे फलाय भवति साधुस्तद्वदियं प्रजा ॥

“ उद्देजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । तस्माद्यथार्हतो बद्धः नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ ”

याज्ञवल्क्यः (आ. ३३६) “ शीघ्र्यामाना प्रजा रक्षे कायस्त्रैश्च विशेषतः ” इति । भारतेऽपि

“ उच्छिद्यते धर्मवृक्षमधर्मो वर्धते महान् । भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यतः ” ॥ इति । राजधर्मेण

३० “ त्रिकर्यं कथमप्यन भक्तं च सपरिवर्त्यं । योगक्षेमं संप्रेक्ष्य वणिजः कार्येत्करान् ॥

“ उत्पत्तिं दानकृतिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य वासकृत् । शिल्पं प्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥

“ तथा पथा न ह्यीयेत् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्वजतिं परिरुयात् राजानमतिस्त्रादिन ॥

“ न कर्म कुरुते वत्सो मृश दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥

“ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृप । सजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥

“ पौराण्यं जानपदान्सर्वान् सप्रितोषाश्रितास्तथा । यथाशक्त्वनुरूपेण सर्वानप्यधनानपि ॥” तथा

“ प्रचारं भृत्यमरणं व्यसनं ग्रामतो मय । योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिने कारयेत्करं ॥”

तथा “ दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयेन्मुनिनिति” । इति राष्ट्र । दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामवकः ५

(४।५०-५१)

“ भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये । तस्मात्पुण्यवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥

“ सस्याकरवती पुण्या स्निग्धव्यसमन्विता । गोहिता भूरिसालिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥

“ रम्या सकुजरवना वारिस्थलपथान्विता । अदेवमातृका चेति शस्यते भूविभूतये ॥”

निषिद्धसूत्रिमाह स एव

१०

“ सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा । रूक्षा सकटकवना सख्याला चेति भूरम् ॥

रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपचगुणादिजलसेकेन सस्यजननी । जनपदमाह स एव

(४।५४-५५, ५६-५७)

“ स्वार्जीव्यो भूगुणैर्युक्तः मानुषः सर्वतःप्रयः । शृङ्गकारुवणिक्प्रायो महारमकूपीबलः ॥

“ सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरस्तह पृथु । नानादेश्यै समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥ १५

“ तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ” ॥ पुरमाह

“ पृथुसीममहास्वातमुच्चप्राकारगोपुरं । समावसेत्पुरं शैलं सरिन्मरुवनाश्रयम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥ (आ ३२१)

“ रम्यं पशुव्यमार्जीव्यं जागलं देशमावसेत् । तत्र दुर्गाणि कूर्वात जनकाशात्मगुप्तये ” ॥

पशुव्यं पशुवृद्धिकरं । कदमूलफलादिभिरार्जीव्यं । जागलं सजलतरुपर्वतः । दुर्गमाह मनुः (७।७०) २०

“ धन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वार्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं ” ॥

कामवकस्तु (४।५९) ऐरिणमपि पण्डितः

“ औदकं पार्वतं वार्षं ऐरिणं धन्वमानवम् । प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्वर्गं दुर्गोपचितैः ” ॥

ऐरिणमूषरः । धन्वः निरुदकः स्थूलः महामिदित्यर्थः । महीदुर्गमित्यत्र महीदुर्गं । महीरूपमेव वा ॥

तच्च मार्तिकं पाषाणमैष्टकं वा । तथा च महाभारते (आ प ८६।५) महीदुर्गपेक्षया २५

मृदुर्गस्य पृथग्विदेशः कृतः

“ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वनदुर्गं च तानि षडिति ॥”

वनदुर्गं सोढरादिबधना राजगृहस्य परितः स्थानानि ।

तत्र वधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्द्धन्यायेन । अतरगत्वाश्चरत्वाच्च वधूनां पृथक्निर्देशः ।

तथा

२०

यावद्वनदुर्गं सम्भवति तावद्विद्वत्तमनुष्यदुर्गं न कर्तव्येति । एव च दुर्गस्य नवत्रयं संपद्यते ।

धन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे । जलदुर्गं । वृक्षदुर्गं । नृदुर्गं । गिरिदुर्गं । वधुदुर्गं ।

ऐरिणदुर्ग । महीदुर्गे तु घृदादीना विशेषः पूर्वमुक्त एव । दुर्गस्य गुणमाह मनु (७।७४)

“ एक शत बोधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शत दशसहस्राणि तस्मादुर्गं समाश्रयेत् ” ॥

शतगुणा अपि परामर्श प्राप्नुवतीत्यर्थः । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गे विशेषमाह मनुः (४।७१)

५ “ सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ” ॥

एतेषामिति निदर्शने षष्ठी । तद्विशिनष्टि मनु (४।७५)

“ तस्यादायुधसपन्नधनधान्येन बाह्वैः । ब्राह्मणैः शिल्पिमित्रैर्वैवसेनोदकैश्चनैः ॥ ”

मित्रैः सर्पादिमित्रविद्भिर्मनुष्यैरित्यर्थः । भारते दुर्गं प्रकृत्य

“ शूरान्यजनसपन्न ब्रह्मबोधानुनादितं । वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ ”

१० “ तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ” इति । मनु (४।७६)

“ तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्ब्रह्मात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥ ”

‘ सर्वर्तुकं आगमादिषु तत्तदनुफलिवृक्षसहितं । तत्तदतूद्भवफलपुष्पादिसहितं वा ।

तत्तदतूपयोगेसामग्रीसहितं सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थः । इति दुर्गः ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्तायपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह धराहमिहिरः

“ ग्रहर्क्षतिथ्युद्गमराशिहोराद्रेकाणमागायनुकूलमात्रं । मघेधियासो र्यदि सिद्धिहेतुः स्वयमवेद्वेवविदेव राजा ॥ ”

“ मन्त्रामिषेकमणिबधनशक्तिकर्महोमोपवाससुरयामजपादिमात्रं ।

“ स्थात्सिद्धिहेतुरथ चेद्विजिगीषतोर्नाम्कस्मात्तदा नरपतिर्न भवेत्पुरोधाः ॥ ” तथा

“ बुध्वाऽर्थशास्त्राण्यपि मन्त्रिणोऽपि कुर्वन् प्रणामं न नरेश्वराणां ।

“ ययामिजात्यादिपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधानं ॥

२० अतोऽवश्यं बलकोशार्थान् राज्यं । ननु । जयपराजयादिकं सर्वं कर्माधीनं तत्र किं बलादिनेति चेत् । उच्यते । न केवलं सर्वं कर्माधीनं किंतु पुरुषकाराधीनमापे । उक्तं च याज्ञवल्क्येन (आ ३।५१)

“ यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एव पुरुषकारेण विना दैव न सिद्ध्यति ॥ माघेऽपि

“ नालवते दैष्टिकता न निषीदति पौम्ने । शब्दार्थौ सत्कविग्वि द्वयं विद्वानपेक्षतः ॥ ” इति ।

कथं तर्हि क्वचिपुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वयं कर्मणः कारणत्वमेव

२५ स्वदयामः किंतु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया मित्रमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः

पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मनि द्वाभ्यामेकजार्त्तये प्रयत्ने कृते फलावाप्ति-

रेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तनं पुरुषकारो नास्ति । पश्यन्त्यो वा सप्रतिबन्धक इति

कल्प्यते । अतः सर्वं कर्मापरपर्यायं पुरुषकाराधीनमेव । अत एवोक्तं भारते

“ स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फलं तदनुरूपं हि प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ”

अत एवोत्तरमीमांसया कस्यचिद्वर्तमानजन्मनि कर्मणि पापक्षये जाते संन्यासोत्तर-
मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु संन्यासोत्तर मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्मार्जितानि कर्मणि कल्प्यते ।

अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्ति दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्त । अतो यत्र
लोकतः शास्त्रतो दृढतरः कार्यकारणमाशोऽवगतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र
प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकार कारणमिति । अतः पुरुषकार एव राजा कर्तव्य इति ।

५

स च बलाधीन इत्यत्र इयं बलसंग्रहः कार्यः । अत्र बलं वद्विधमाह कामदृक् (१८।२)

“वद्विधं तु बलं न्यूय द्विषतोऽभिमुखं वज्रोदिति ।” “वद्विधं बलमादाय प्रतस्ये विजिगीषयेति”
(रघुवशे) कालिकासौऽपि । तत्रैवा उक्ता नीतिसारे (१८।४)

“मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकं बलं । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां न्यसनं स्मृतमिति ” ॥

पूर्वपूर्वस्य नाशः कठिन इत्यर्थः । तत्र मौलं नाम परपरागतं । भूतं यावद्विभवस्थायि । श्रेणि १०
गमनमार्गे स्थाने स्थाने निवेशितः । सुहृन्मित्रबलः । द्विषता स्वाधीनं यज्जातं तद्विषद्वलः ।

“आटविकं अरण्यसन्निधिः । तत्र दूरदेशादौ मूलसहितो गच्छेद्वित्वाह (१८।१२।१४)

“प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलं समावृतं । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णुः ” ॥

“एषु वस्तुषु मेधावीभूतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालसिन्धेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥

“बहुत्वाद्भूतसैन्यानां दीर्घकालाध्वसेदत् । नित्यं प्रयासायासाभ्यां भेदोऽत्रैव प्रजायते ” ॥ १५

भेदः स्वामिपत्तियाम् । एवमन्येषामपि बलानां गुणदोषा ऊहनीयाः ।

तत्र कस्मिन्काले किं बलं ग्राह्यमित्याह कामदृक् (१८।१०-११)

“स्फीतसारानुरक्तेन बलेनोपचितं परं । तनुत्थेनैव यातव्यं क्षयव्ययसहिष्णुना ” ॥

कचिद्भूतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८।१५)

“प्रभूतं सन् भूतबलं मौलमल्पमसारवत् । अरेर्वाध्व्यात्मनस्तद्धि विपरीतं जयेदरीम् ॥” २०

भूतबलेन मौलं जयेदिति विपरीतः । श्रेणिबलस्योपयोगमाह (१८।१८)

“स्फीतं श्रेणिबलं शक्यमाधातुं यानवर्त्मनि । नित्यं प्रयासयायासाग्नेनि श्रेण्या समुत्पतेत् ॥”

मित्रबलस्योपयोगमाह (१८।२०)

“मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये । अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव गतं वजेत् ॥”

अरिसैन्यस्योपयोगमाह (१८।२१)

२५

“प्रभूतेनारिसैन्येन योधयेन्महतो रिपुम् । अत्युच्छ्रितं कोपनयादभ्यासेन रिपोर्वलम् ॥

“वासयेत्कर्षयेच्चैनं दुर्गकटकशोधने ” (२२) ॥ आटविकस्योपयोगमाह

“नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुरं कुर्वीत धडितम् ॥” इति

पूर्वोक्तबलस्य चतुरमतामाह । “हस्त्यश्वायथापादात् सेनायां स्याच्चतुर्विधमिति ॥”

अथ गजविरूपणम् । चतुर्विधा गजाः । मदा मदा मृगा मिश्राश्चेति । तद्वृक्षणमाह वराहमिहिरः (अ ६७)

“मध्वामदताः सुविमलदेहाः न चोपादिग्धाः न कुशा क्षमाश्च ।

“गान्धैः समैश्चापसन्नामवैशाधराहतुन्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥” चापः पशस्यः । तत्तुल्यपृष्ठाः ।

“वक्रोथकक्षा बलवः श्लघाश्च लवोवस्तस्वकुवृहतीगलश्च ।

३०

“स्थूला च कुक्षिः सह मेचकेन सैही च दृक् मद्भतगजस्य ॥२॥” कक्षाऽग्रिमपावद्वयोरुत्तुभिः ।
सैही सिंहसदृशविस्तरार्थः ।

“मुगास्तु ह्रस्वापरबालमेढ्रास्तन्वत्रिकठद्विजहस्तकर्णा ।

“स्यूलेक्षणाश्चेति यथोक्तलिङ्गैः संकीर्णनागा व्यतिमिश्रसंज्ञाः ॥३॥” मिश्रत्व भद्राणां मृदादिसंगेन ।

५ एवमन्यत्रापि । अथ परिमाणमाह

“पचोन्नतिः सप्तमृगस्य दैर्घ्यं अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानः ।

“एकद्विवृद्धावथ मद्भद्रौ संकीर्णनागो नियतप्रमाणः ॥४॥” मद्भद्रस्य षडुन्नतिः । अष्टौ दैर्घ्यं । नवो-
दरपरिणाहः । मद्भद्रस्य षडुन्नतिः । नव दैर्घ्यं । दश परिणाहः । अन्यत्स्पष्टः । अत्र हस्तस्तिर्य-
ग्यनोदराणां कल्पनेन कार्यं । तेषां मद्भद्राणां माह स एव

१० “मद्भद्रस्य वर्णा हरितो मद्भद्रस्य मद्भद्रस्य हारित्रिकसन्निकाशः ।

“कृष्णो मृगस्याभिहितो मद्भद्रस्य संकीर्णनागस्य मद्भद्रो विमिश्रः ॥५॥” गजप्राशस्त्यमाह

“ताम्रोष्ठतालुवदना कलविकनेत्रा स्निग्धोन्नताग्रदक्षणा पृथुनायतास्याः ।

“आपोन्नतायतानिमग्नानिगूढवशास्तन्वकरोमचितकूर्मसमानकुमाः ॥ ६ ॥”

कलविकश्चटकः । तनून्येकजातीयानि रोमाणि । तैः । तथा

१५ “विस्तीर्णकर्णहनुनाभिरुत्थाटगुह्या कूर्मान्तौर्दिनवविंशतिभिर्नसैश्च ।

“नेसात्रयोपचितवृत्तकराः सुबाला धन्या सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्चेति ॥ ७ ॥

द्विनवाष्टादशविंशतिर्वा नसानि कूर्मान्तानि । पुष्कर शुद्धाग्रः । तथा

“मूलमध्यदक्षिणाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमासतः ।

“दत्तभगफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबलविद्रवप्रदः ॥

२० “वामतः सुतपुरोहिते भयं हति साटविकदारनायकान् ॥” आटविकोटव्यामधिकृतस्तत्सहिता

दारनायका दाराधिकृता पुरुषास्तान् हतिः । भयं करोतीत्यध्याहारः । तथा

“आदिशेदुमयगर्मदर्शनात्पार्श्वस्य सकल कुलक्षयः ।

“सौम्यलम्पतिविभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमस्तोऽन्यथापरः ॥

“क्षीरिमिश्रफलपुष्पपादपैश्चापमातटविषद्वनेन च । वाममध्यरदभगसदनं शत्रुनाशकृत्वतोऽन्यथापरः ॥

२५ “वर्माकस्याणुगुल्म क्षुपतरुमयनं स्वच्छया दृष्टदृष्टिर्यायायात्रानुकूलं धरितपद्मतिर्वक्रमुन्नाम्यचोच्चैः ।

“मक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरे बृहते वा तत्कालं वामदार्श्विर्जयकृदथ रत्नं वेष्टयन्
दक्षिणं च ॥

“स्वलितगतिरकस्मादस्तकर्णोऽतिदीनश्चसिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तं पृथिव्याः ।

“दुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्रदीलो विलोमो भयकृद्वह्निमक्षी नैकशोऽसृक् शकृच्च ॥”

अहितभक्षी रोगजनकतृणादिभक्षी । असुखं रुधिरं तत्सहितं सकृत् । तथा

“ प्रवेशान् वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥

“ ग्राहं गृहीत्वोत्तराण द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् ” ॥

बंधनभूमिराह

“ भद्रमंद्रमुगमिभ्रवेतिनां श्वेतरक्तकनकोपमा सिता ।

५

“ भूमयो द्विदपुष्टिवृद्धिदा भुभुजामपि यशःसुखावाहा ” । शाळा आह

“ ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्विभूतिते मध्यजघन्यशाळे ।

“ विस्तारतस्तद्विगणाश्च दीर्घा स्तभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥ ” एते च शाळास्तंभा ।

अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूना हस्तिनामसंज्ञिवेशात्प्रातिहस्ति पूर्वोक्ता शाळा ज्ञेया ।

स्तभानां परिणाहमाह

१०

“ ज्येष्ठोऽंगुलानि बहलो दशषट्शतानि मध्यस्तु पञ्चदशकन्यसकोऽंगुलो न ॥

“ स्तंभप्रमाणविपुला क्रमशो निषगा प्रोक्तागुलार्द्धसदृश बहुलत्वमेषां ॥ ”

निषगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह

“ द्वागोच्छ्रयः कुजरयामतुल्ये विस्तारोऽस्य व्यशहीनः स एव ।

“ हीनो भूयश्चात्मवष्टाशकेन शाळाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्तः ॥ ”

१५

मृग पुनः । आत्मनः कृप्यशस्य वष्टाशेन विस्तारः । एव च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोभागे महच्च संयन्त्र भवति ।

बंधनार्थं वृक्षानाह

“ चदनार्जुनशिरीषमधूका देवदारुसरलार्जुनशाळा ।

“ रोहिणीखदिरचपकशाका स्यदनश्च सकदंबविशोका ॥

“ शीता शिवाश्च द्विपवधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां ।

२०

“ स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसमयुक्ताः ॥ ” तथा

“ पूर्वामिमसो निबध्यते यः क्षिप्रं स करोति विक्रमः । राज्ञः समरेष्वनिर्जितो दीर्घं चायस्वायुयात्तजः ॥ ”

“ उदङ्मुखो बधमुपैति नागो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति मर्तुः ।

“ प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीविता च सम्राट्कालेऽपराजयः चेति ” । अन्यविद्धमुखेऽनिष्टमाह

“ इक्षिणादिस्वदनस्य च बधोर्जीवितनाशकरो द्विरदः स्यात् ।

२५

“ पश्चात्मुखो बधमवाप्य नागो नित्यं भवेद्भोगनिपीडितांगः ॥

“ नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्संयाम्यापरादिगिविचर्यः ” इति । बधस्तंभमानमाह

“ विद्यैशान्या बधनार्थं द्विपानां स्तंभा राज्ञः श्रेयसेदतिनश्चेति ” अन्यविद्यनिष्ठः । तत्परिमाणमाह

“ ज्येष्ठो दशोऽङ्गो नवमध्यमश्च स्तंभोऽष्टहस्तः कथितः कनीयाम् ।

“ सर्वं निष्ठाताश्चतुरश्च हस्ता मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ ”

३०

गजानां भद्रजनकान्यौषधानि तु हस्तिचिकित्सायां द्रव्यानीति नेह प्रपञ्चितानि ।

इति सपरिकरगजनिरूपणम् ।

अश्वलक्षणमुक्त योगयात्रायां (अ ६६।१)

“दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकुट्टयष्ट्युस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वाः सूक्ष्मत्वकेशवालः सुशफमतिमुत्तो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः॥

“जवाजानुकृत्त समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्वांगशुद्धो भवति नरपतेः सन्नुनाशाय निःश्या॥”

कूट ललाटोर्ध्वभाग । त्रिक कटिप्रदेशः । केशा शरीरस्थिता बाला ग्रीवापुच्छमता ।

गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्गुह्यं । जवायां जानुनि वृत्त । मंडलाकार । समा मिश्रोन्नतस्वराहिता ।

५ सिता श्वेता । १४। निष्ठमाह (अ. ९३)

“उत्सर्गाक्षशुभद्रमासनापरस्थ वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र हस्त ।

“सर्वांगज्वलनमकुद्धिद हयानां द्वे वर्गे दहनकणाश्च धूपन च ॥ १ ॥

“अत पुर नाशमुपैति मेद्रे कोश क्षय यात्युदरे प्रदीप्ते ।

“भूयस्य पायो च परजय स्यादक्रोत्तमांगज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

१० “रुद्धासनासज्वलनं जयाय वधाय पादज्वलनं प्रविष्ट ॥

“ललाटवक्षोक्षिमुजे च घूम पराभवाय ज्वलन जयाय ॥ ३ ॥

“प्रदेशो यवसाभसां प्रपतन स्वेदोनिमिच्छादिना कपो वा वदनाच्च रक्तपतन धूमस्य वा समवः ॥

“अश्वप्रश्च विरोधतो निशि दिवा निद्रालसध्वानता सादोघोमुस्तताविचेष्टितमिदं नष्टं स्मृतं वाजिना ॥ ५

हेवितपरीक्षामाह मिहिर (अ ९३)

१५ “कौचवद्विपुवधाय हेवितं ग्रीवया त्वचैलया च सोन्मुख ।

“स्निग्धमुष्णमनुनादिदृष्टवदग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिमि ॥ ७ ॥

“पूर्णपात्रदधिविप्रदेवतामधपुष्पफलकाचनादि वा ।

“द्रव्यमिष्टमयवापरं भवेद्धेयतां यदि समीपतो जय ॥ ८ ॥

“वामैश्च पादैरभिताडयतो महीं प्रवासाय भवति मर्तु ।

२० “सध्यां सु दीप्तामवलोकयतो हेषंति चेद्बधुपराजयाय ॥ ९ ॥

“आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽयतुरग प्रतिहेवित च ।

“वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

“मुहुर्मुहुर्मूर्च्छाकृत्करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोभयायी ।

“अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिव न भर्तुस्तुरगोऽमिषत्ते १४॥” गणपतिलक्षणं लोकेत एव ज्ञेय ।

२५ इत्यश्वलक्षणम् ॥ अश्वभियोज्यनृपाः । योगयात्रायां

“शब्दायते मुहुरपि शिवा गर्दभध्वानतुल्य । त्यक्तस्नेहा परिजनसुहृत् वाहनोपस्करोषु ।

“कष्ट को नः शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये विदिष्टा वा प्रचुरपुरुषा सोऽभियोज्यो नृपेण ॥

“कापोतकोलूकमधुनि यस्य समाभयते प्वजचामराणि ।

लज्जायुधादीनि च सोभियोज्यो यस्यायवानाहततूर्यशब्द ॥

“ धर्तीपगत्व सरितामिवोश्च शोषोऽथ वाऽशोषजलाशयानां ।

“ अवारेदेशे सलिलप्रवृत्तिरन्वैकतं चाप्सु तरोच्छ्रिता वा ॥

“ मंगपातचलनान्यनिमित्त रोदनानि च सुप्रतिमानां ।

“ अप्रिरूपमनलेन विना वा निश्चलानि च यदा प्रचलति ॥

“ प्रसूतिवैकृत्यमकालपुष्पाण्यरण्यासत्त्वस्य पुरप्रवेश ।

“ प्रदोषकाले कुकुवाकशब्दाहिमाममे चान्यभूतप्रलाप ” ॥ अन्यभूत कोकिल ।

“ दीर्घं दीन सहताः सारमेयाः क्रेशत्युच्चैर्नित्यमेवानृतौ च ।

“ हन्युयोषा धोषितो निर्धृणाश्च श्वेत काको नक्तमिद्रायुध च ॥

अनृतौ शरत्कालादन्यत्र । अनृतावितीद्रायुधेऽप्यन्वेति ।

“ अहातिरिक्त पवनोऽति चढो गधर्वसहस्य भवेत्पुरस्य ।

“ व्यक्तिर्भवेच्चाहनि तारकाणां नक्त च तारागणसप्रणाश ॥

“ एव निमित्तानि यदा भवन्ति तदाऽभियोज्या क्षितिपेन देशा । ”

नीतिसारे (१७२५।२९)

“ भेद कुर्वीत यत्नेन मञ्यामात्यपुरोषसा । तेषु भिन्नेषु भेदे हि युवराजे तथोज्जित ॥

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावतौ महीपते । मन्त्री नेत्रे हि भिन्नेऽस्मिन्नेकस्मिन्सपि तद्विष ॥ १५

“ सर्वावस्थं हि भेदावी न कुलीन विकारयेत् । तत्रोपजाप कर्तव्यो य कोषानुग्रहक्षम ॥

“ आगताभ्युजयेत्स्वामी निजाश्च परिसात्वयेत् ॥ ३७ ॥ भेद कुर्वीत मतिमासिगृहीतो बलीयसा ॥ ३९ ॥

“ दूढेन हि समाहन्याद्वित्तारे सहत बल । भिन्न हि तत्काष्ठमिव जतुजग्ध विशोर्धते ॥ ४० ॥

“ भेद दृष्ट्वा कृत्वा ततो यायात्रिणा पुरमिति । एव सामदानमभयादिना भेद कृत्वैत्यर्थ ।

अथ दूतभेषणमाह कामन्दक (१२।१) “ यातव्याय प्रहिनुयादृत्त दत्त्याभिमानीर्न ” ॥ २०

त विशिनष्टि (१२।२)

“ प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मो शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठित । अभ्यासकर्माभिरतो दूतो भवितुमर्हति ॥ ”

“ तत्रैविध्यमाह (१२।३) “ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहक ” ।

तत्र यो शिक्षितमव देशकालोचित यथायोग्यमन्यस्याग्रे वदति स निसृष्टार्थः । यथा पाठवानो

दूतो वासुदेव । यावत्सदिष्टवक्ता मितार्थ । शासनहार प्रसिद्ध । दूत प्रत्याह (१२।६८) २५

“ नाविज्ञात पुरे शब्दा प्रविशेच्च न ससदि । कालभीक्ष्णत कार्यायमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ”

निष्पतेदुपविशेत् ।

“ सारवत्ता च राष्ट्रस्य दुर्ग तद्वृत्तिमेव च । छिद्र शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥

“ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथाक्त शासन वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च गर्सरि ॥

“ फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च मर्ह्ययसा । कुर्याच्चतुर्विध स्तोत्र पञ्चयोरुमयोरपि ॥ (११) ३०

“ तीर्थार्त्रमपुरस्थानैः आश्रयविज्ञानहेतुना । उपात्तव्यं जनोपेतै स्वचरे, सह सवदेत् ॥ (१३)

“ प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्टव । अशुद्रतां च दाह्यं च भर्तुं सर्वत्र कीर्तयेत् ॥ (१४)
 “ सहेतानिष्टवचनं काम क्रोध च वर्जयेत् । वैतसीमाश्रयेदृत्तिं नान्यवृक्षाश्रिता सदा ॥ (१५)
 “ नान्य श्रेयश्च भावः स्वं वदेद्विधात्परस्य च । भावमन्तर्गतं गुप्तं सुतो मत्तश्च भाषते ॥
 “ तस्मादेकं स्वपेक्षित्य श्रीमद्ये च विवर्जयेत् ॥

५ “ राष्ट्राटव्यतपालानां आत्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूषणं दूतकर्मैति कथ्यते ॥ (२३)
 दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविमर्षणं । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितं ॥ ” (२४)

इदं कर्म निसृष्टार्थस्यैव । चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२३-२५)

“ तपस्विलिंगिनो धूर्ता षण्माशेत्पोपजीविनः । चराश्चरेषु परितः पितृतो जगतां मनः ।

“ निर्माच्छेषुविशेषेषु सर्ववार्ताविदोऽन्वहः । सूक्ष्मसूत्रं हि चारेण पश्येद्विविधचेष्टितं ॥

१० “ स्वपक्षे हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥

“ विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्याल्लोकसमते ॥

“ एतेर्जयास्तु सचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ॥

“ अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत इष्यते ॥ ” तथा (१२।४२-४३)

“ जडमूर्काध्वचिरुद्यानं षडकास्तथा । किराता वामना कुञ्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥

१५ “ भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अतः पुरगतां वार्तां आहरेयुरलक्षिता ॥

“ सत्रव्यजनभृगारयानवाहनधारिणः । महामात्रावहिर्वाक्तां विद्युरन्ये च सगताः ॥

“ सूदा व्यजनकर्तारः कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसवाहका अपि ॥

“ जलताबुलकुसुमगन्धमूषणदायकाः । कर्त्तव्यं वशगा ह्येते ये चान्ये न्यासवर्त्तिनः ॥ ”

इति दूतचारप्रपञ्चः । अथ प्रयाणे योचस्वरूपमाह मिहिः

२० “ झरकृताक्षमहाकुलजाता स्वामिहिता बलिनि कुतयशाः ।

“ दृष्टगुणा बहुधाध्वमित्रा नागकरोरुभुजा कठिनारवाः ।

“ व्याघ्रमुगेश्वरशोवृषभादाः ह्येनहृशं शुकसन्निभनासाः ।

“ केकरजिह्वानिर्मालितनेत्राः पुण्यकृता समरेषु सहायाः ॥

“ देशगुणैः प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहवो गुणलक्षणलक्ष्याः ।

२५ “ काकभृत्ते भ्रुकुटीकृतवक्त्रा धर्ममृतो विविधायुधहस्ताः ” ॥ अथ प्रयाणे विशेषो योगयात्रार्याः

“ अतः पुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादाग्निपरिस्तराद्वा ।

“ कुर्यान्नैदं प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शतार्थैः कृतमालाक्षीः ॥

“ द्विजो विष्णुकमान्द्रूप मन्त्रेणानेन दापयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पादं समुद्धरेत् ” ॥

अमुकस्य वधाय दक्षिण क्षितिपो न्यसेत् ।

३० “ मगलानि ततः पश्यन्स्पृशन् शृण्वन् नृपो वजेत् ” ॥ अथ दर्शनशकुनं वराहमिहिरः-

“ वाचः शुभाः सारसश्चाधर्षणः काद्वहसाश्च सजीवजीवकाः ॥

“ काकश्च पकाक्तवराहपृष्ठगोऽर्धवृक्षबालव्यजनानि च दनसः ॥ ” शुभा वाचो वाह्यमा-

नामिति पूर्वणान्वयः ।

- “ दधिमुषतरोचना कुमारी ध्वजकनकायुजमद्रपीठसिद्धा ।
 “ सितवृषकुसुमावराणि मीनदिग्गणिकार्तजनाश्च चारुवेष्टा ॥
 “ ज्वलितशिखिफलाक्षतेभ्यु भक्ष्यादिरदमुद कुशचामरायुधानि ।
 “ मरकतकुठविद्वपशरागा स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नमेवाः ॥
 “ स्वयमथ रचितान्ययत्नतो वा पथि यदि कथितानि भवति ममलानि ।
 “ स जयति सकला ततो धरित्री ग्रहणद्वगालभनश्रुतैकपास्या । ”
 इदं मंगलं ग्राह्यं दृष्टव्यं स्पष्टव्यं श्रोतव्यं चेत्यर्थः । अनिष्टफलान्युक्तानि तेनैव
 “ कार्पासौषधकुण्ठधान्यलवणक्षीवास्थितैल वशापकागारगुडाहिर्कृष्णकृत केशायत व्याधिता ।
 “ वातान्मत्तजङ्घेधनास्तणतुषक्षुक्षामतकारया मुडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभा ॥
 यानदिने क्षौराभ्यगवर्जनं तु ज्योति शान्ते ज्ञेयः । एव मंगलाभ्यगवर्जनं दर्शनानिष्टं नापीष्टलाम् १७
 इति ज्ञेयः । देशविशेषे विशेषमाह
 “ सुखदरी शूकरिका शिवा च इयामारला पिगलिकाऽन्यपुष्टा ।
 “ वामा प्रशस्ता गृहगोधिका च पुसङ्गका ये च एतन्निगन्ध ॥ तथा
 “ श्येनो रुरु पूर्णकुटः कपिश्च श्रीकर्णाक्षिकारकपिप्पिकाजा ।
 “ स्त्रीसंज्ञिता ये च शिखिदिपा च यान हिता दक्षिणभागसंस्था ॥
 “ आस्फोटिताऽक्षवेडितशस्त्रतूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दाः ।
 “ वामा प्रयाण शुभदा नराणां प्राकदेत दक्षिणतः परेषा ॥
 आस्फोटितं मल्लयुद्धं । आक्षेडितं मुसशब्दः ।
 “ भारद्वाज्यज्वर्हिचावनकुला सकीर्तनादर्शनात्केशतश्च शुभप्रदानसरटो दृष्टः शिवाश्च कचित् ।
 “ गोधाशकरजाहकादिशशका पापारुतालाकने धन्य कीर्तननृक्षवानरफलं तत्रार्थेयाच्छोभनं ॥ २४
 नकुलस्य मृगस्य पक्षिणा वामोदक्षिणभागसेचनं शुभदः । श्वशृगालयोरिदं व्यत्ययेन फलदं प्रशस्यते ।
 “ चाधो नकुलश्च वामभागो द्विवसाद्धात्परतः शुभप्रदौ ।
 “ मृगवज्र वनेषु कुक्कुरा शतपत्रोऽस्तमये च दक्षिणः ” ॥ कचिदपवादमाह
 “ निरुपहतमनोऽश्वशृगसंस्था शुचिचिरावनिसस्यसंस्थिताश्च ।
 “ भुमतिथिदिवसर्क्षाल्यकालेष्वशुभफलाऽपि शुभप्रदं प्रदिष्टं ॥
 “ प्रभञ्जसुष्कद्रुमकटकेषु ह्यशानमस्मास्थितुषाकुलेषु ।
 “ प्राकारशून्यालयदुर्दशेषु सौम्याऽपि पाप शकुनः प्रकल्प्यः ” ॥ तथा
 “ दूदार्नरोगार्दितमीतमत्तवैरार्तयुद्धामिषकाक्षिणश्च ।
 “ सीमातनयतरिताश्च सर्वे न चितनीया सदसत्फलैः ” ॥ इति प्राणिशकुनः ।

अथाप्राणिनः । स एव

३०

- “ रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यतः सिद्धिहरः प्रयाणे ।
 “ विद्यार्थिना चौर्यसमुत्थिताना वणित्रियाभ्युद्यमिनामर्तापः । ” विशेषमाह

- “यान धुरेण रहितं बृहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।
 “आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्दं स्थिरश्च गमनं प्रतिषेधयति ” ॥ श्रुते आह
 “सर्वत्र पापं श्रुतमुद्दिशति गोस्तु श्रुतं मृत्युकरं यियासो ।
 “मार्जारराक्खलनं च यातुर्वज्रस्य मंगश्च न शोभनाय ” ॥ तथा
 ५ “द्रव्याणि शुक्लानि तुरगमश्च पूर्वेण याम्येन श्वश्च च मांस ।
 “पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्त सौम्येन गोब्राह्मणसाधवश्च ” ॥ तथा
 “काकं शुभो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण ” । पूर्वदेशे दक्षिणं काकं शुभं
 अन्वस्मिन्वायं इत्यर्थः । तथा
 “कोशादूर्ध्वं शकुनविकृतं निष्कलं प्राहुरेके तत्रानिष्टं प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च ।
 १० “विज्ञो यामाभूपतिरशुमे षोडशे वा द्वितीये प्रस्थानच्छेत्स्वमवनमिति यथनिष्ठस्तृतीयः ” ॥
 प्रयागे प्रथमं यत्राशकुनं जातं तत्रैव स्थित्वा एकादशयामानतिवाहयेत् । पुनः प्रस्थाने यत्राशकुनं
 ततः षोडशं । ततोऽप्यशकुने गृहे आगमनं । एव शकुनानि ब्रह्मलादीनि वीक्ष्य राजा स्वयं
 यायात् । स्वस्थं ग्रहाद्यानुकूल्याभावे तद्वत् यजस्विनममात्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्तं योगयात्राया
 “ज्ञात्रोर्वधाय सचिवः शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि देवहीने ” इति ।
 १५ ग्रहाद्यानुकूल्यं ज्योतिः शास्त्रादवगतव्यं । अथ स्कंधाचारस्थलं नीतिसारे
 “वायाद्वैरिपुराभ्याशो भूभागे साधुसमते । स्कंधाचारविशेषज्ञः स्कंधाचारं निवेशयेत् ॥
 “भूमिप्रवेशे सामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्तं स्वच्छं पुराकारं महाद्विपसमावृतं ॥
 “पाणिग्राहेण शुद्धं च रथपत्तिसमावृतं । तन्मध्ये भानसाहसादिं मण्डनमौलं बलावृतं ॥
 “अतः कोशग्रहोपेतं कारयेद्वाजमादिरं । मौलमूलश्रोणेषु हृदि विधाटविकं ब्रलं ॥
 २० “राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।
 “अतः श्वगणिनः शूराश्च लुब्धकाश्च दुष्टकर्मणः । पर्याप्तवेतनानामान्मण्डले विनिवेशयेत् ॥
 “हस्तिनो लब्धनामानस्तुरगास्तु मनोजवाः । गृहोपकटे नृपतेर्वसेयुः स्वाक्षरक्षिताः ॥
 “युद्धयोग्यो महामंत्री सञ्चर्य साध्विधितः । तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवाश्च तुरगमः ॥
 “निशितान्यो बहिर्गच्छेद्ब्रह्मच्छेदवारिवारितः । सज्जोपकरणं तिष्ठेत्सर्वं कार्योन्मुखो जनः ॥ तथा ।
 २५ “बहिश्च सातान्सहस्रान् तूर्णरूपरिः सवृत्तान् । परसैन्यविधातार्यं सर्वा भूमिं विनाशयेत् ॥
 “कचित्कटकशासामि कचित्कीलैरयोमुखैः । दूषयेत्परितो भूमिं प्रच्छदप्रवरैरपि ॥
 “निगूढकुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिष्ठतां ” ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव
 “वस्मिन्देशे यथाकालं सैन्यव्यायामभूमयः । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥
 “आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः । यत्र मध्यमं उद्दिष्टो देशः सास्त्रार्थवितर्कः ॥
 ३० “अरातिसैन्यव्यायाममुपर्याप्तमहीतलं । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधमः स्मृतः ॥
 स्कंधाचारं विनिनष्टिं कार्मवृकः
 “दिव्यांतरिक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यवृषितः । नीचे प्रवृत्तपवनो भृगालीततमगलः ॥
 “दृष्टपुष्टजनः माधुः सुगन्धिज्वलिताननः । इत्यादिलक्षणोपेतः स्कंधाचारः प्रशस्यते ॥
 “शस्ते तस्मिन्निष्ठो मंगो ज्योऽन्यस्मिन्निपर्ययः ” ॥ शकुनाद्युपेते ज्योऽशकुनाद्युपेते मग इत्यर्थः ।

सेनापतिकृत्तौ नीतिसारे

- “ कुलोद्भूत जानपदं प्रवृत्तं मज्जिसमत । वृद्धनीते प्रयोक्तार अध्येतार च यत्नतः ॥
 “ प्रभावोत्साहमपञ्चमार्जिष्यमनुजीविना । नित्याकारणवैराणामकर्त्तारमनाविल ॥
 “ श्रुतानुबधिकर्माणमल्पामित्र बहुश्रुत । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिन सह ॥
 “ युद्धभूमिर्विभागज्ञ सिंहवद्वृद्धविक्रमम् । अदीर्घसूत्र निस्तम्भमर्षणमनुद्धत ॥
 “ हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यक्लक्षणवेदिन । देशभाषास्वभावज्ञ लिपिज्ञ सुवृद्धं स्मृतं ॥
 “ निशाप्रचारकुशल कुशलज्ञाननिश्चित । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्न तदज्ञसेवितं ॥
 “ क्षुत्पिपासाश्रमत्रासस्तीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितभयग्लानिस्तुपक्षमयावह ॥
 “ भेत्तार परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चय । भग्नानां च स्वसैन्यानां अवष्टम्भस्य कारकं ॥
 “ चरद्वृत्तप्रचारज्ञं महारमफलोपग । शश्वत्संसिद्धकर्माण सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥
 “ इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिः” ॥ तस्य कृत्यमुक्तः ।
 “ ध्वजिनीं च सदोद्युक्तं स गोपायोद्विधानिह ॥
 “ नद्याद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भय भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेन्नृणां कूर्तैर्बलैः ॥” व्यूहस्तु मकर-
 इयेनसूचीशकटवज्रसर्वतोभद्रभेदात् षोढा । तेषा विनियोग उक्तो महाभारते
 “ यायाव्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । इयेनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥
 “ पश्चाद्भये तु शकट पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञित” । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नोक्ताः । तेषामेव-
 वात्तर्भावात् । “ सर्वतोभद्र भये व्यूह प्रकल्पयेत् ॥”

रचनोक्तौ नीतिसारे

- “ नायक पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः । मध्ये कलत्र कोशश्च स्वामी फल्गु च यद्दर्शनं” ॥
 नायक सेनापतिः । फल्गु अन्नादि । तद्रक्षणायमित्यर्थः ।
 “ पार्श्वयोर्भयोरश्वा वाजिना पार्श्वयो रथा । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबल ॥
 “ पश्चात्सेनापति सर्वं पुरस्कृत्य कृती बल । यायात्सज्जङ्घसैन्यौघं सिन्ध्राश्चाश्वासयन् जनान् ॥”
 पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अयुना पश्चाद्यान । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चात्वाता चति
 सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपण । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तौ नीतिसारे
 “ दीर्घाध्वानिपरिश्रित क्षुत्पिपासाहतश्रम । व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडित दस्युविद्रुतं ॥
 “ वीरान्निभयवित्रस्त वृष्टिवातसमाहत । पक्षपातुजलस्कधव्यस्तं श्वासातुरं तथा ॥
 “ प्रसुप्त मोजने व्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थित । एवमादिषु जातेषु व्यसनेन समाकुल ॥
 “ स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकालाभ्या युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः ॥
 “ कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये” । कूटयुद्धं नामत्रिषाकशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं
 किञ्चिदुक्तं नीतिसारे

- “ पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् । जितेमेवेयविश्वस्त हन्याच्छत्रु व्यपाश्रितः ॥
 “ विलोभ्यापि परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् । अवस्करभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रम ॥

“ विवासात् समाहन्वाभिद्राभ्याकुरुसैनिकं ॥

“ प्रातः संगवसन्नद्धमपराधे विनाशयेत् । निशि विभ्रमसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥

“ इत्येव कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुन्लघूत्थितः । वदति सत्रमित्यादि सत्रवर्त्सप्रकीर्त्तितः ॥

“ अरिनाशो महीपानां नयस्त्रासविशारदः ।”

२५ “ साधु प्रमत्त व्यवसायवर्त्ता येन प्रकारेण परं निहन्त्यात् ॥

“ चरैः समावेदिततत्त्वचारः शक्यते तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥

“ नियतमिति निहन्त्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुः न हि तिष्ठति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।

“ अचकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं निशि सुनिश्चितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जधानः ॥ ”

अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मण तु स्वस्य वधार्थमायात निवारयेत् । यदा निवारणमपि

१० कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनु (७।३५१-५२)

“ गुरु वा बालवृद्धा वा ब्राह्मण वा बहुश्रुतः । आततायिनमायात हन्यादेवाविचारयन् ॥

“ नाततायिवधे दोषो हतुर्भवति कथनेति । ” कात्यायनोऽपि

“ आततायिनमायातमपि वेदांतग रणे । जिघासतं जिघासीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥ ”

अतो जिघासत एव विप्रस्य मारणं न सुप्तादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दा-

१५ त्कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दाच्च ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंत्वेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य-

इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव ।

पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागोऽसाधारणमानामावात् ।

गालवस्तु अहनेने दोषमाह

“ उद्यम्य शस्त्रमायातं भ्रूणमप्याततायिनः । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

२० आत्मघाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि

“ स्वाध्यायिनकुले जातः यो हन्यादाततायिनः । अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

“ सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति ” श्रुतिरपि । अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः । परवधार्थं गच्छन् स्वयं न वध्यः इति तात्पर्यं । एतत्परमेव बार्हस्पत्यः

“ आततायिनमुच्छृष्टं वृत्तस्वाध्यायसयुतः । या न हन्याद्दृष्ट्वा सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ” ॥

२५ एवमेव च त्रिकाशयः । यत्तु धृष्टद्युम्नस्य द्रोणवधे कुत्सनः कृतः । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु

न्यस्तशस्त्रवधनिमित्तं । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधोऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्तं मारते

“ उपरुचति राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयति पुनः प्रजा ॥ ” तथा

“ तावद्युद्धेपीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयः । वशं जाते पुनस्तासु पितृवद्भित्तिमाचरेत् ॥ ”

अयं धर्मरणमाह मनुः (६।८८, ९०)

३० “ समोत्तमाधर्मे राजा त्वं तः पालयन् प्रजाः । विनिवर्त्तत सधर्मान् क्षत्रधर्मं अनुस्मरन् ” ॥ तथा

“ आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसतो महीक्षिणः । युद्धयमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं यत्पपाद्भुक्ताः ” ॥

वाधान्प्रत्युपदेश उक्तो वररुमिहिरेण

“अभिजनयुता सूर्यं शौर्यं जनाः कथयति वो धनुषि परशौ शक्त्या चक्रे तथैव कृतश्रमः ।

“मयि च भवतामस्ति स्नेहः कथं न जयो मम हिरदतुरगास्यादाकात भवद्भिरिव यदा ” ॥

“तथा पुराणोपदेशैश्च तान्प्रवर्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गायातिस्तत्र च ज्ञानायनेक साधनं महत्कदायाससाध्यं ॥

तथोपासनाया पञ्चाग्न्यादितपसु च क्लेशादिकं स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्रा ५ व्यायामनिरोधनादिना बु.साध्य एव । सर्वत्र च कीर्तने कृते पुण्यक्षयः ।

अतः सर्वापेक्षया रणभरणमेव स्वर्गायाससाध्यं सार्वभौमम् । तत्र हि पापिनामपि स्वर्गं किमुतान्वस्य । तदुक्तं योगशास्त्रायां ।

“द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते वः ।

“स्वाम्यर्थगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं लोका भवति सुलभा विपुले यशश्च ॥

१०

“तपस्विभिर्या साचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिज्यया च या ।

“व्रजति तामाशुगतिं मनास्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपामता ॥

“स्वर्गस्य मार्गा बहवः यदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्या कुट्टिलाः सविघ्नाः ।

“निमेषमात्रेण महाफलोऽयं युजुश्च यथाः समरे व्यसुस्त्वमित्यपि ” ॥ तथा

“सरक्ष्यमाणामपि नाशमुपैत्यवश्यं एतच्छरीरमपहाय सुदृत्सुतार्थम् ।

१५

“तस्मिन् वरं प्रलुपतां सुदृशं समक्षं किं निघ्नतः परबलं भृकुटीमुत्तस्य ॥

“हा तात मातेति च वेदनार्तः किरम् शकुन्मूत्रकफानुलिख ॥

“वरं मृतं किं भवने किमाजौ सदृष्टदत्तच्छब्दभीमवक्रः ” ॥ तथा

“यस्य तपो न जनाः कथयति नो भरणं समरे विजयं वा ।

“न श्रुतवानमहाधनता वा तस्य भवः कुम्भिकीटसमानः ॥

२०

“लोकोऽशुभस्तिष्ठतु तावदन्यः पराद्भुक्तानां समरेषु पुतां ।

“पत्न्योऽपि तेषां न हिया मुखानि पुरस्सखीनामवलोकयति ॥

“शत्रुसैन्यमवदार्य वर्षतां यत्पुस्तं तु कथयामि तादृशं ।

“शृण्वता स्वयंशसोपपलुवान् दिग्बध्नवदनकर्णपूरकान् ॥

“निपतति शिरसि द्विपस्य सिंहः स्वतनुशतचिकमां सराशिमूर्तिः ।

२५

“पिबति च तदसृङ्मदेष्टगधं वदनगतांश्च शनैः प्रमृज्य मुक्तान् ” । भारते इन्द्रावरीवसवादे

इन्द्रो यज्ञत्वेन रणवर्णनं कृत्वा तन्मध्ये यो धृतस्तस्य फलमाह

“भर्तुरर्थं तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे । मयाञ्च विनिवर्त्तत तस्य लोका यथा मम ॥

“यश्च नावेक्षते कचित्सहायं विजये स्थितः । जीविषाहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥

“आहवे निहतं शूलैर्न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥

३०

“न ह्यश्वं नोदकं तस्य न ज्ञानं नाप्यशौचकं । हतस्य कर्तुमिच्छति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥

“वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोवने हतं । त्वरमाणा प्रधावति मम भर्ता भवेदिति ॥

“एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पश्यते ” ॥ तथा

“ न हि शौर्यात्वर किञ्चिच्च लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥

“ चराणामचरा अन्ने मदद्वा वंष्ट्रिणामपि । अपाणव पाणिमताग्रश्च शूरस्य कातराः ॥

“ समानपुष्टोदरपाणिपादाः पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।

“ अतो मन्वार्चाः प्रणिपत्य मूयः कृत्वाऽजलीनुपतिष्ठति शूरान् ” ॥ योगशास्त्रायामपि

५ “ छविमत्कुचबाहुर्पञ्जरे हरिणाक्ष्यः प्रवरोरुपीठनं ।

“ रमयन्ति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोतिमुद्रा रणार्चिताम् ॥

“ एकतोऽस्य सुरसुदरीजनः श्रीः प्रतोच्छति युयुत्सतोऽभ्यतः ।

“ पाप्मना सह पलायते यशश्चैकतः कुलकलककारकं ॥ तथा

“ चित्रं किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्धे गणयति नासून् ।

१० “ युद्धात्प्रणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्दालिशस्तिष्ठति साहसं तत् ॥

“ न केवलं गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।

“ यशस्तरौर्मूलकृषिक्षतानि तान्येव यशस्य विभूषणानि ” । भगे जाते प्रत्यावृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव

“ भग्नेषु योषेष्वावपूर्य शास्त्राण्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।

“ ऊर्ध्वानना बाजिकृतासलोकास्तेषां विमानान्यवलोकयति ” ॥

१५ अश्वमेधप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यातीत्यर्थः ।

“ येरश्वमेधो विहितः फले वा देवेद्विजैर्वा श्रुतिशास्त्रकारैः ।

“ तैरेव भगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे बाजिमस्तः प्रदिष्टः ॥

“ समूर्ध्वितः सयुगसप्रहारैः पश्यति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्यः ।

८ “ आत्मानमकेषु सरागनानां मन्वाकिनीमारुनवीजितागा ” ॥ यत्तु पराशरवचनं

२० “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिव्राट्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखः हतः ” ॥ इति

तत्र परिव्राट्पणहतस्यापि मोक्ष इति केचिद्व्याचक्षते । युक्तं तु ‘ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती ’

त्यादिभिः श्रुतिभिर्मोक्षं प्रति साधनत्वाद्गमाद्रणस्य च ज्ञानसाधनत्वाभावेन “ ज्ञानानुत्पत्तेर्न

मोक्षः ” इति । यत्तु वचनं तदसाधारण्येन रणस्य मोक्षफलं ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पदं योगे

जाते ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् मृतस्य ये लोकास्ते रणमृतस्य भवतीत्येत्परत्वेनाप्युपक्षः न रणमरणस्य

मोक्षसाधनत्वं गमयति । योगस्य तु मुख्यहेतुत्वमेतेन “ योगः प्रत्युक्तः ” इति सूत्रे निरूपित-

२५ सुस्तरमीमांसायाः ।

यस्तु काशीपरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीपरणं साधनं किंतु ज्ञानमेव । ज्ञानं च विशिष्टगुरोः

शिवस्यापदेशाच्छिमेव जायत । इति विस्तरस्तु विस्तरमिथा नेह प्रतन्यत इति दिक् ।

भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्तं (अ २।३१-३७)

३० “ स्वधर्ममपि चाप्रेक्ष्य न विकपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाद्देवोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

“ यदृच्छा चापपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभते युद्धमीदृशं ॥

“अथ चेत्स्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
 “अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्यया । समावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
 “भयादृणादुपरत मर्यते त्वा महारथा । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि हावय ॥
 “अवाच्यवावाश्च बहून्वद्विष्यति तवाहिताः । निदतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ॥
 “हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्षयसे महीं । तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय युद्धाय कृतनिश्चयः” इति ॥ ५
 तथा विशेषो भारते

“गजो गजेन यातव्यस्तुरगेण तुरगमः । रथिना च रथो योज्यः पात्तना पत्तिरेव च ॥
 “यथायोग्यं तु सयोज्यं भ्रमं धर्मण न हीयते” । एवमसमवे प्रकार उक्तं कामवकेन
 “अन्वस्य प्रतियोद्धारो भवति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकल्पास्तु पचाञ्चा विधेया कुजरस्य चेति” ॥
 पलायने दोषमाह मनु (७।९४-९५)

१०

“यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यत ॥
 “यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितं । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य च” ॥
 उपदेशो योगयात्राया

“जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्मं एव हि नरस्य युध्यतः ।
 “निश्चयान् मरणं हि समरे नैव भीरुजराभारं क्वचित् ॥ १५
 “मानसात्रप्रवृत्तं युध्यते कीटकोऽथ विहगोऽथ वा पशुः ॥
 “को हि नाम पुरुषस्त्यजेद्गणं स्वर्गमानसुखकीर्तिवित्तदः” ॥ नारायणोऽपि (वे सं ३)
 “यदि समरमपास्य नास्ति मृत्युर्भयमिति युक्तमतोऽन्यतः प्रयातुः ।
 “अथ मरणमवश्यमेव जताः किमिति मुधा मलिनयशः कुरुष्वमिति” ॥ अवधानाह मनु (७।८।९)
 “न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लृबं न कुताजलिः । न मुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनः ॥ २०
 “न सुप्तं न विसन्नाहं न नम्रं न निरायुधः । नायुध्यमानं पश्यतः न परेण समागतः ॥
 “न भीतः न परावृत्तः सता धर्ममनुस्मरन्” ॥ राजधर्मेषु
 “वृद्धो बालो न हतभ्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत्” ॥ शस्त्र
 “न पानीयं पिबतः न भुजानं नोपानहौ प्रमुचतः नावर्माणं स्वर्मा न स्त्रियं न करेण न बाजिनं
 न सप्तयि न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात्” । रणे च दानमुक्तं नीतिसारे ॥ २५
 “प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । योषेभ्यस्तु ततो दयात्को हि दातुर्न युध्यते” ॥ तथा
 “रूप्यं हेमं च कुयं यो यो यज्जपति तस्य तत् । दद्याद्दस्त्वनुरूपं च दृष्टो यो धान्यमहर्षयश्चिति”
 इति वीरोत्साहगर्भं धर्मयुद्धः । एव राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृवत्पालयत् । तच्चोक्तं ॥
 पूर्वमेव । अथ वीरोत्साहगर्भः निर्दापरिहारः । भारतं युधिष्ठिरप्रश्नो भीष्म प्रति
 “क्षत्रधर्माश्च पापीयान् धर्माऽस्ति भरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हति महाजनः ॥ ३०
 “अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति वार्ष्णेय । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रवृहि भरतर्षभ ॥

भीष्मवचन

“निग्रहेण च पापानां साधनमग्रहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥
 “उपरुधति राजानो मृतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वद्धयति पुनः प्रजाः ॥
 “अपविष्यति पापानि दानवशतपोत्रैः । अनुग्रहेण मृतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ॥ ३५

- “ एवं शस्त्राणि मुच्यतो ज्ञाति वध्याननेकधा । तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूताना मावन पुनः ॥
- “ यो भूतानि घनाज्जात्या वधात्कृशश्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानाच्च स धर्मः सुखदो विराट् ॥
- “ स सर्वयज्ञैरीजानो राजायाभक्तक्षिणः । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीद्रिसलोकता ॥
- “ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युद्धयते । आत्मानं यूयमुत्सृज्य स यज्ञोऽनतदक्षिणः ॥
- ५ “ अमीतो विकिरन् सन्नून् प्रतिगुणहन् शरास्तथा । न तस्माच्चिदज्ञा श्रयो भुवि पश्यति किञ्चन ॥
- “ यस्य यावति शस्त्राणि तनु भिदति सयुगे । तावत् सोऽश्रुते लोकान् सर्वान्कामदुषो क्षयान् ॥
- “ यद्रस्य रुधिर गात्रादाहवेषु प्रवर्तते । स हतेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
- “ यानि तु खानि सहते घणानामभिपातने । न तपोमिस्ततो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ तथा
- “ पतत्यभिमुखः शूरः पराद्धीतः पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वान सहायान्विषमे त्यजेत् ॥
- १० “ मा स्म तांस्तादृशास्तात मरिष्ठाः पुरुषाधमानः । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमतो गृहान्यथु ॥
- “ अस्वस्ति तस्मै कुर्वति देवा इद्रपुरोगमा । त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणास्त्रातुमिच्छति ॥
- “ सहन्युः काष्ठलोष्टैर्वा बहेयुर्वा कटामिना । पशुकन्धारयेयुर्वा क्षत्रिया य खनीदृशा ॥
- अनीदृशः । अभीरवः शूरा इत्यर्थः ।
- “ अधर्मक्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरण भवेत् । विसृजन् श्लेष्मपिस्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥
- १५ “ अविक्षतेन देहेन प्रलय योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसति पुराविदुः ॥
- “ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रवर्तते । शौर्डीराणामशौर्डीरमधर्मकृपणं च यत् ॥
- “ रणेषु कदने कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुनिर्मितैः क्षत्रियो ववमर्हति ॥
- “ शूरो हि सस्वमन्युभ्यामाविद्धो युद्धयते मृशः । कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावकुक्ष्यते ॥
- “ ससंख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितः । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्येति सलोकता ॥
- २० “ यत्र तत्र हतः शूरः क्षत्रुभिः परिवारितः । अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न भाषते ॥
- इति वीरोत्साहमर्षोविचिकित्सापरिहारः । अथ क्रीडा
- “ नृपादृता राजनीतिमुक्ता शंकरनन्दनः । श्रीनीलकण्ठो वदति क्रीडां बुद्धिबलाश्रिता ॥
- “ पटे फले वा भुवि वाऽथ कार्यं प्राग्मेरवानवक तथैव ।
- “ उद्विगमं नवकं समानमेव चतुःषष्टिपदं हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
- २५ “ कोणेऽप्यथो हसपदेस्तद्वक्येतत्पक्षिणं विक्षु पवद्वयं द्वय ।
- “ मध्ये चतुष्कं च सप्तकं तत्र स्थाप्य च सप्तमिकसैन्ययुगलं ॥ २ ॥
- “ अंत्येष्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मंत्री तयोर्दृष्टौ पार्श्वगतौ तयोरापि तथा बाहौ तयोर्दीतिनौ ।
- “ तल्लभाधरपक्षिणावसुमिता स्थाप्या बुधैः पक्षयः स्थाप्य चाप्यपरत्र सैन्यमुभय चैव रणायोच्यते ॥ ३ ॥
- “ राजा विक्षु विविक्षु चाष्टपदगो मंत्रीविविक्षुमात्रगश्चैकैकं करमस्तु क्लृप्तलतया मध्य विहायापरं ॥
- ३० “ वाजी विषपदतोविदिगगतपदेष्वष्टस्वयोकुजरः पक्षौ सर्वपदेष्ववक्रगतिमान् पक्षिः पुरो मच्छति ॥ ४ ॥
- “ एकैकं विनिर्हति वक्रगमनेनैव पदे चातिमे प्राप्तो मंत्रविदेश जायत इतो वृत्तः पदे पूर्वगे ॥
- “ अस्ते हसपदे स चेदुपगतस्तत्रैव मंत्री भवेन्नोपूर्वं परिवर्तने न कथिता भाषेह सम्यक् क्रमात् ॥ ५ ॥
- “ अनावृत्तिपरावृत्तिमित्रा क्रीडा द्विषेष्मते । पदतस्याप्यमेदेन तन्नाप्याया द्विधा मता ॥ ६ ॥

- “ सचिवाग्रगतौ तत पदाती सचिवौ तावन् तत्र चालनीयौ ॥
 “ पद्युग्ममितीह संप्रदाय पद्मगोन्धोऽपि परं प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
 “ गतागते हयोष्टयोर्न चातरानिवर्त्तकः । पुरःस्थिता हयादयो मजस्य ते निवर्त्तकाः ॥ ८ ॥
 “ मंत्रिणः पृष्ठकोणस्थौ स्याध्वौ पत्नी स्थिरावुर्मौ । तथा कमलकस्यापि पश्चाच्छृङ्खलगावुर्मौ ॥ ९ ॥
 “ व्यूहद्वयमिदं चक्रव्यूहकपरमारण । द्वित्रिप्रकारोऽयमन तुरोस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥ १० ॥
 “ परस्य राज्ञोमिमुस्त द्विष संस्थाप्य मध्यतः । स्वीयान्यस्यापसरणात्कोटीश स प्रकीर्त्तितः ॥ ११ ॥
 “ न साधामिक कोपि सस्यापनीयो विना सश्रयः सश्रयो नीच इष्टः ।
 “ न वै संश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारण भूपतेस्त्वष्टमेव ॥
 “ सरोधन राजजयो मतोऽत्र तदूर्द्धतैकाकितया प्रदिष्टा ।
 “ सा चेच्चतु षष्टिमिता क्रमेण स्युर्यस्य सोऽप्यत्र पराजितः स्यात् ॥
 “ विरुद्धराजाश्रयतो न चेत्स्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीयः ।
 “ प्रमापयेत्सोऽथ विपक्षपक्षे समीपम् स्वस्थ निरोधनक्षमः ॥
 “ निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्धे शिष्येत श्येकतरस्तदैव ।
 “ तत्क्रीडकः सगणयेत्प्रतीयास्तेष्व्वात्मनो द्वावप्य तान् द्विनिघ्नान् ॥
 “ कृत्वा तदकान् गणयेत्प्रतीपक्रीडाश्चतु षष्टिमिताः स हीनः ।
 “ तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकथः ” ॥ १६ ॥

अथाश्वस्य चतु षष्टिपदगमनप्रकारः । सिंहलङ्घिपराजः श्लोकौ

सिनहीवनिवप्रज्ञापाकश्रीदेमनोविह । बाहलङ्घमहुनंततिमेपेतुणपवाजिकु ॥

“ श्रीसिंहणमहीपाठमेधाविकुलक बहु । पदेन वाजिनो ज्ञान चलन प्रतिवेदमनि ” ।

अत्र चतुषष्टिपद मंडलं कृत्वा तत्र नैर्ऋतीमारभ्य सिनहीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवेशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणस्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्त्य नयेत् । इति ।

अथ तातचरणानां श्लोकौ

“ निनाशत्रिशमेजहकृत्तमिपणाश्वसाराविरोतिषभूरानिवाग्प्रवेहाष्टिहयगे ।

“ नारायणाब्हरामेशभुजनि प्रतिसञ्जनि । निनाय शकरो बाह स्वगेहारसत्रिषष्टिमित् ॥

अथ सामकः प्रकारः

“ आद्य वस्वेकमष्टाद्विशिखिविधुपद वन्ति ज नदिसज्ञ नदैक पद्युग्म शरहरनयन साधुग त्रिनिशुक्तं ॥

“ अश्वद्विव्योमचद्र शुगमितमुदुराडक्षिषट्त्रिपचोपात्येवस्वद्विभूमिज्वलनमुदधिकुदैरद्विद्विषत् ।

“ षट्चद्र नेत्रयुग्म मुनिजमुदधिहृङ्गदवन्द्वाशुगाद्विव्योमर्त्यव्धीषुवेत्य पुनरनयदितो वाजिन नीलकठः ।

इति श्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुपण्डितशिरोरत्नमीर्मासादेन साम्राज्यधुरधरभट्टशकरात्मजभट्ट-

रंगनाथदासोदरनृसिंहानुजमहनीलकण्ठेन कृते मास्करे नीतिमयूखः समाप्तः ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतकविवचनानां कृषीणां च अकाराविवर्णनः सूची ।

कवि.	पृ	कवि	पृ
अश्वशान्ति	१३	भ	४८
आचारमयूख	३७, ४०	७	१-८
उत्तरमीमांसा	५३, ५४	११	१-१३
कार्मण्यक. (नीतिवार)	५९	१४	१४
कार्पासौषधकृष्णधान्य	६१	१५-१६	१५
कुल्लेदत्तं ज्ञानपर्व	६०	२३	२३
दिग्मान्तरिक्षोत्पाते	६१	२८-२९-३०	४०
दीर्घाञ्चानपरिध्वान्त	६१	३२-३४	४१
नायक पुरतो यायात्	६१	३७	४७
पुरस्ताद्विषमे देशे	६१	४४-५८	४४
यायाद्वैरिपुराभ्यासे	६०	६३-६४	४२
॥	२२	६९	४१
१	१-११	१	१
२	१३	११-२७	४४
३	१५, १६	४५, ४६-५५	४५
४	१८-२५	१२-१३	४४
५	२७	२१	४४
६	२६-३८	२३	४५
७	४१	१	४५
८	४१-४७	२-६	४५
९	५४-५८	१-११	४५
१०	६-७	१३-१७	४५
११	१०-१	२४-२८	४५
१२	४-३५	१-२	४५
१३	३४	६-२९	४५
१४	१२-१	४२-४६	४५
१५	३५-३२	१८-२०	४५
१६	५	२३-२४	४५
१७	५९	४४-५०	४५
१८	५९	५९	४५
१९	५९	२५-२९	४५
२०	६८-६९	२-४	४५
२१	४७	१२-१४	४५
२२	४७	२०-२१	४५
२३	४७	२३	४५

ऋषिः	पृ.	मनुस्मृतिः	पृ.
कालिदासः (साकुतले २।३)		अ	श्लो
मेदच्छेदकृशोदर	४१	४	७५-७६
गजशक्तिः	१३	६	८८-९०
गोपथब्राह्मणम्	४	७	२
चाणक्यः			१
सुपरिक्षितरक्षितानां	४१	११	४
सुवर्णपुष्पिता पृथ्वी	४३	११	३२
तातचरणा	६२	११	४७-४८
चविका		११	५०-५३
नारद		११	५४
सुबस्य स्यामवर्णस्य	३९	११	५८
महानारायण.	६५	११	६०
पराशर		११	६२
द्वविमौ पुल्लो लोके	६४	११	७०
पूर्वमीमांसा	११	११	७१
अनेष्टयधिकरणम्	१	११	७४
प्रचेताः		११	९४-९५
आशाने च विसर्गे च	३८	११	१४७
		११	१५३-१५५
		११	१६१
		११	१७७-१७८
		११	१८३-१८४
वेङ्कटपुराणम्		११	२१९
हैम च राजत ताम्र	३	११	२२०
सर्वज्ञानमल्लकारं		११	२२१
महाभारतम्		११	२२२
अग्निं दीप्तमिवासीदेत	४३	११	२२३-२२५
एकां गां दशगुर्देवात्	५०	११	२२७-२२९
क्षत्रधर्मात् पापीयान्	६५	११	३५१-५३
गञ्जो गजेन यातव्य	६५	११	१२९
त्रिविधा पुंश्चा राजन्	४८	८	
धन्वदुर्ग महीदुर्ग	५१		
बो ह्यतिमनुग्रहयति	३७		
ग्रान्यजनसंपन्न	५२		
बृहस्पतिः			
जाततायिनमुत्तुहं	६२		
स्याभ्यायिन कुले जात	११		
ममचङ्गीता (१।३१-३७)			
स्वमर्ममपि चावेक्ष्य	६२		

१ पुराणानि

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

आचाराध्याये

श्लो

३०९-११

३१०

३१८

३१९-२०

३२१

३३४

३५

४९

३७

५१

५९

३६

मयूखः]

ऋषिनामसूची

७१

अ	श्लो	पृ	ऋषि	पत्रम्
"	३३०	५०	पत्नीयस्यपि मातरं	३६
"	३३५	५६	मन्वा भर्ताः (६७)	५३
"	२४	१	वात्रा नृपस्य शरदि	४५
"	३५१	५०	रिक्तोऽनुकूल	५९
ऋषि		पत्रम्	वाच शुभा	५६
योगयात्रा			विचिन्त्य कार्याणि	३७
अशुलक्षताजमुत्तम		६०	शरङ्गनाममहाकुलजाता	५८
अभिमुखपतित		७	सर्वे द्विगुणायामा	४
अभ्यासुनोत्सव		३०	स्मितप्रसन्नप्रथमाभि	३८
एकस्य तुल्योदरपाणिदठ		३८	बृहत्सहितायां	
हृकलासकाककक		४०	अ	श्लो
गोजिह्वासाधानो		१	६	१
जीवतोऽपि निहतस्य		५	५७	५३
दीर्घघ्राक्षिकूट		५	९३	१-१४
द्वैपायनेन मुनिना		६	विश्वकर्मा	
नाकारण न विवृणुव		४०	व्याघ्रव्याकाजा	४
परीक्षकारी		५७	विष्णुधर्मोत्तर	
मेधावी मतिमान्		५६	इतिसभससभार	१
रुचिमकुचबाहुपजरे		३७	तत स बद्धमुकुट	६
राज्ञ कार्ये पवमेऽन्दि		६०	क्षतास्त्रिंश पात्रेण	३
शत्रोर्वधाय सचिव		५६	विज्ञानेश्वर	६०
शब्दायते मुहुरगी		६०	दयवहारमयूख	४७
श्रीवृक्षवर्द्धमाना		३९	शान्तिमयूख	३७
श्रान्तश्च तस्मिन्		४६	शिवधर्म	
राजमानसोल्लासः			तस्माद्दिभार्ग वित्तस्य	५०
निर्बलनाशमुच्छेद			सर्वत	५
धराहसहिता			हेमाद्रि	५०
धराहमिहिरः				
आभिव्रज		६०		
अर्कपयोहुषविषाणं		६७		
आचारस्य सागराता		५९		
कार्पासौषधिहृज्ज		४९		
कोशो हि राज्यतमूल		५६		
कौचकापुषपाय		३८		
समाधितोऽस्मीति		३७		
गुणे समस्तैरपि		३		
त्रिविधस्तस्योष्णाय		३८		
दृष्ट्या बह				

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.

अ	ऋ	पृ
११११-४	५०	३०
११४१९	५३	१३
११, २१	५९	३९
११, २१	५९	३९
११, २१	५९	३९
११, २१	५९	३९

क्रविनामसूची

क्र	पृ	अ	क्र	पृ
१११-८	२०	१३१२३	२२	२२
१११८	२५	१७	२३	२३
१११८	२५	१८	२४	२४
१११८	१५	७३०	२५	२५
१११८	२५	८१२७	२६	२६
१११८	२०	९१११-१२	२७	२७
१११८	२३	९१५१२१२	२८	२८
१११८	२०	९१६१२८	२९	२९
१११८	२४	१०१२१२१	३०	३०
१११८	२४	१११४११	३१	३१
१११८	२४	१२११११११११	३२	३२
१११८	२५	१२१११	३३	३३
१११८	१-८	१४११११११-८०	३४	३४
१११८	१-८	१४१११११	३५	३५
१११८	२१, २२	१७११११-३०	३६	३६
१११८	२२	१९१११११	३७	३७
१११८	२०	१९१११११-२	३८	३८
१११८	२२, २५	१९१११११-११	३९	३९
१११८	२५	१९१२०	४०	४०
१११८	२२	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	४१	४१
१११८	२०	सर्वत एवात्मान गोपायत्	४२	४२
१११८	३८, ३९	३ न्यायाः	४३	४३
१११८	४०११	पत्रम्	४४	४४
१११८	४१११-२	५ दे ७	४५	४५
१११८	६७	कपिजलन्याय	४६	४६
१११८	६९	केमुतिकन्याय	४७	४७

